

Zaans

Nr. 87 winter 2023 | € 6,75

ZERFGOED

Vijftig jaar
Zaanstad

*Albumplaatjes
van Hille*

150 jaar kolf
in Wormer

Colofon

Zaans Erfgoed is een initiatief van de Vereniging Zaans Erfgoed en verschijnt vier keer per jaar.

Uitgever Stichting Uitgeverij Zaans Erfgoed.

Bestuur Stichting Leonore Olde-Verburg, Peter Tange, Roel Woudt, Winnie de Wit.

Redactie Lean van 't Hooft, Wim de Jong (fotografie), Hessel Kraaij, Jos Lap, Rob Lengers, Leonore Olde-Verburg, Toon Olij, Frits Poiesz (voorzitter), Wikje van Ritbergen (beeldredactie), Wietske van Soest, Corrie van Sijl (eindredactie).

Aan dit nummer werkten verder mee Nico Aten, Arjen van Ginkel, Henk Heijnen, Jur Kingma, Hans Luiten, Peter Nugter, Katelijne Prinsenber.

Vormgeving Rolf Kliffen.

Druk Huig Haverlag Printing.

Redactiesecretariaat

redactie@zaanserfgoed.nl

Abonnementen en ledenadministratie

Ada Hannaart 075 - 6170655

ledenadministratie@zaanserfgoed.nl

Zaans Erfgoed belicht alle mogelijke aspecten van erfgoed en geschiedenis, van archeologie tot industrie, van cultuur tot landschap en alles daartussen. Abonneren kan door lid te worden van de Vereniging Zaans Erfgoed voor € 22,50 per jaar met een mail naar ledenadministratie@zaanserfgoed.nl of via de knop lid worden op onze website zaanserfgoed.nl

Omslag Een compilatie van de albums van Hille waarvoor Willem Jansen de afbeeldingen maakte. BRON WILLEM JANSEN STICHTING

Het copyright van de artikelen in dit blad berust bij de auteurs. Overname in welke vorm dan ook kan alleen met schriftelijke toestemming van de uitgever. Wij doen ons best de rechten op illustraties te eerbiedigen. Wie desondanks meent rechten te kunnen doen gelden wende zich tot de uitgever.

Column

Traditie en vernieuwing

Guur weer buiten, natte bladeren en regen in je gezicht. Maar eenmaal thuis bij binnenkomst is daar de geur van dennennaalden van de echte kerstboom, sfeervol kaarslicht en een knapperend haardvuur. Het is weer de maand van de tradities: het Sinterklaasfeest vieren met de kinderen, gedichten en surprises en kerst met de familie rond de boom. Naar de nachtmis en wel drie dagen van de lunch naar het diner. En zelfs op 'derde kerstdag', want er was nog genoeg over. En ook nog bezoeken brengen aan familie en schoonfamilie.

Ik hou van tradities en dit is hoe ik de koude wintermaanden rond deze tijd het liefst beleef: het is weliswaar een drukke, maar vooral een gezellige tijd, vol van warmte en geborgenheid met gezin en familie.

Maar de afgelopen jaren zijn deze tradities niet meer helemaal in ere gebleven: mijn kinderen hebben hun vleugels uitgeslagen en surprises maken en de nachtmis staan voor hen niet langer op het verlanglijstje. En familiebezoekjes met lunches en diners...? Een festival of clubavond is meer hun manier van kerst vieren.

Hierdoor voel ik de behoefte om nieuwe tradities te gaan maken, ook al blijf ik de oude koesteren als herinneringen van een tijdgeest van ons gezinsleven. Daarmee is ook de weg vrij voor een verkenning van een onbekende horizon. Dat maakt nieuwsgierig en enthousiast.

In mijn nieuwe rol bij Vereniging De Zaanse Molen is er ook vernieuwing en verandering gaande. En dat is zoals in ieder mensenleven en in iedere organisatie best lastig en een uitdaging. Afscheid nemen van hoe het was en enthousiast worden van een nog onbekende toekomst is niet voor iedereen gemakkelijk. En is dat bij een erfgoedorganisatie misschien nog

Kateljine Prinsenber.

FOTO VERENIGING DE ZAAISCHE MOLEN

eens extra lastig? Ik vraag het mij de afgelopen tijd geregeld af. Als behoeders van het erfgoed zijn wij allen doordrongen van het doel het waardevolle erfgoed te behouden en er goed voor te zorgen. Dat betekent vaak dat we zeggen dat 'het zo moet blijven zoals het vroeger was'. Maar wat is vroeger? Is dat een vast moment in de tijd? En hoe kijken wij met de ogen van nu naar die tijd? Het 'nu' schuift steeds op en is veranderlijk. Het wordt beïnvloed door wat wij op dit moment weten, denken en vinden. Is dit een contradictie in terminis: erfgoed en verandering of toch niet? Behouden van iets wat is geweest is een momentopname. Ik vind het mooi en waardevol dat historici steeds vaker in staat zijn ons te laten inzien dat je op veel manieren naar het verleden kunt kijken en er geen één juiste en vaste tijd of manier is. Het gaat er in de hedendaagse musea steeds vaker om deze verschillende manieren onder de aandacht te brengen en de dialoog daarover te stimuleren.

Een open deur en een tegeltjeswijsheid. Maar toch zo waar: niets blijft zoals het was.

Ik wens iedereen op zijn manier mooie feestdagen en een goed nieuwjaar met vernieuwing en nieuwsgierigheid!

Kateljine Prinsenber is sinds deze zomer directeur-bestuurder van Vereniging De Zaanse Molen. •

Inhoud

- 4** In Wormer wordt al 150 jaar kolf gespeeld. **Wietske van Soest** nam er een kijkje.
- 8** **Arjen van Ginkel** vertelt hoe de Willem Jansen Stichting door een gelukkig toeval de originele aquarellen van de albumplaatjes van Koek- en Beschuitfabriek Hille in bezit kreeg.
- 12** **Peter Nugter** laat zien hoe armoede in de negentiende eeuw tot gevangenisstraf kon leiden.
- 16** **Lean van 't Hooft** sprak met de scheidende redacteuren Wikje van Ritbergen en Corrie van Sijl.
- 20** **Nico Aten** laat zijn licht schijnen over een vroege Wormerveerse industriële pionier, Dirck Gerritsz (1565-1626).
- 24** **Hans Luiten** ging naar aanleiding van verhalen van zijn oma met succes in archieven op zoek naar de geschiedenis van haar doodgewone arbeidersfamilie.
- 28** **Jur Kingma** gaat nader in op de verwevenheid van de Zaanse industrie met slavenarbeid.
- 32** **Jos Lap** maakt met drie oud-bestuurders de balans op van vijftig jaar Zaanstad.
- 36** **Henk Heijnen** licht toe hoe en waarom onze 'eigen Monet' op reis ging naar Japan.
- En verder**
- 38** **NIEUWE BOEKEN**
Met onder andere de Zaanse papier-geschiedenis en het verhalen-koffertje van oud-burgemeester Peter Tange.
- 40** **ERFGOEDNIEUWS**
Met onder andere de kennismaking van 'jonge' raadsleden over het belang van erfgoed en protest tegen de dreigende sloop van de monumentale panden van Hilko zeepfabriek in Zaandam.
- 42** **KRONIEK**
Zaanse feiten en weetjes van augustus tot en met oktober.
- 46** **AGENDA**
Kunst en cultuur in de winter.

Albert
keizer
zaandam

Kolfclub Togido Wormer al anderhalve eeuw aan slag

Over hoeden- en pettenclubs, een pondje paling en het voortbestaan van de kolf sport

Kolfclub Togido Wormer bestaat honderdvijftig jaar. Sinds januari van dit jaar wordt in het van oudsher mannenbolwerk gemengd gespeeld. Plaats van handeling: de sfeervolle baan van het Moriaanshoofd aan de Dorpsstraat in Wormer. Op een herfstachtige woensdagavond steek ik mijn licht op bij de liefhebbers van dit eeuwenoude balspel.

Er wordt die 'soosavond' in de herberg om een bijzondere prijs gestreden: de Hanengevecht Trofee. Sinds de samenvoeging met de damesclub gekscherend Hanen- en Hennen-gevecht Trofee genoemd. Mark Aberkrom (60), secretaris van Togido, en mijn vroegere buurvrouw Vera Plas (92) dingen mee.

Meerdere kolfverenigingen

Op afgelopen Open Monumentendag onthulden Mark en voorzitter Maarten Jan van Zaanen een schitterend vaandel uit 1907 van Kolfclub Onder Ons uit Krommenie. Een andere club dan Togido Wormer dus. Hoe zit dat? Mark: 'Onze moederclub Ons Genoegen in Wormer is van 1873. In Krommenie zaten Kolfclub Onder Ons (1897) en Kolfclub Togido (Tot Ons Genoegen Is Dit Opgericht). In Koog aan de Zaan had je Kolfclub Zaanstreek, Mik Wis en Hendrik Ero. De kolfbaan in De Waakzaamheid, waar Zaanstreek, Hendrik Ero en Mik Wis speelden, sloot in de jaren vijftig. De leden van deze drie verenigingen zijn toen deels in Wormer en deels in Krommenie gaan spelen. In Krommenie zijn Onder Ons, Togido en Atlantic uiteindelijk opgegaan in Togido Krommenie in 1990. Toen de baan in 2012 dichtging zijn de kolvers naar Wormer gekomen. Ons Genoegen Wormer en Togido Krommenie zijn daarna samengegaan onder de naam Togido Wormer.'

Gummi- en sajetspelers

De (sinds 1985 Koninklijke) Nederlandsche Kolfbond, opgericht in 1885, schreef (en schrijft nog steeds) elk jaar een landelijk kampioenschap uit. Van de Kolfbond waren alleen verenigingen en sociëteiten lid. Aan het kampioenschap kon individueel of als clubkorps (drie spelers) deelgenomen worden. Elke vereniging mocht maar één

korps afvaardigen: drie 'gummispelers' (kolvers die spelen met rubberballen) of drie 'sajetspelers' (een sajjetbal is gemaakt van een kluwen wol of katoen met daaromheen vilt). Veel verenigingen vaardigden gummispelers af naar het kampioenschap, waardoor de sajjetkolvers zich gepasseerd voelden. Daarom zijn er meerdere onderclubjes opgericht. Zo is Togido (1910) met sajjetspelers ontstaan uit Onder Ons, waar met gummi werd gespeeld, en Mik Wis (1911) uit Kolfclub Zaanstreek. De Kolfbond beschouwde de clubs als verschillende verenigingen.

Hoeden- en pettenclubs

De bij de Kolfbond aangesloten verenigingen noemt Mark 'hoedenclubs'. Dat waren rijke clubs van notabelen. Een jaarlidmaatschap van de bond kostte 10 gulden. Bovendien moest je voor het kampioenschap twee dagen vrij nemen, iets wat de gewone man zich niet kon permitteren. Mark: 'Ons Genoegen uit Wormer, een 'pettenclub', een echte boerenclub met een boerenbaan, werd pas in de jaren dertig lid van de Kolfbond. Ze had zich 45 jaar eerder kunnen aansluiten, maar dat was veel te duur. Hier gingen ze regelmatig in de winter dicht; men had het dubbeltje niet om de kachel te stoken. In De Waakzaamheid in Koog aan de Zaan en de Sociëteit in Krommenie speelden de heren 's winters gewoon door.'

Wisselprijzen en koninklijke medailles

Een van de cafétafels staat vol kostbare wisselprijzen. Maarten Jan van Zaanen heeft ze allemaal, net als zijn vader, een of meerdere keren gewonnen. Schitterend zijn het zilveren model van een molen en de zilveren Beschuitstoren met lauwerkrans in miniatuur. Toch steelt de Hanengevecht Trofee wat mij betreft de show. George Beumer, de winnaar

Krommenie, september 1907. Leden van Kolfclub Onder Ons vanwege het tienjarig bestaan vereeuwigd met hun nieuwe vaandel. Voorste rij v.l.n.r. W.M. van Vliet, J. Bakker, H. Waal, P. Lammerschaag, P. Groot, H. Stuurman, H. Schotte en K. Booij Jnz. (kampioen).

Middelste rij: K. Veltkamp, G.L. van Vliet, M.J. Teer, N. Aten, G.J. Groot, M. Schots, Aten of Aden,?, F. Wolzak. **Achterste rij:** P. Preijer,?, H.D. Brand, C. Reijne Kz., A. van der Toorn,?. FOTO (INGEKLEURD) COLLECTIE MARC LINDHOUT/HET MORIAANSHOOFD

Twee klieken met een lichte sajjetbal (links) en een gummibal. FOTO AUTEUR

Medaille geschenken door koningin Wilhelmina wegens het tienjarig bestaan van de Nederlandsche Kolfbond in 1895, gewonnen door kolfclub Zaanstreek.

FOTO MARK ABERKROM

Het vaandel, aangeboden door de vrouwen en verloofden van de spelers ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van Onder Ons in Krommenie in 1907. FOTO MARK ABERKROM

**De Hanengevecht
Trofee uit 1972.**

FOTO AUTEUR

**Op de kolfbaan v.r.n.l. eigenaar Henk Duits sr.,
Mien Ketzer-Duits, Jannetje Duits-Haan en
Jan Ketzer sr. (1936).** FOTO (INGEKLEURD) COLLECTIE

MARC LINDHOUT/HET MORIAANSHOOFD

Het kolfspel

Het kolfspel wordt beoefend met een slaghout (kliek) en een bal van gummi (rubber) of sajete (wol of katoen). Men speelt het kolfspel op binnenbanen met een gladde vlakke vloer. Aan beide uiteinden staan twee palen schuin in de grond geslagen. Drie personen spelen het spel. Iedere speler krijgt vijf beurten, elke beurt bestaat uit drie slagen waarbij steeds een paal moet worden geraakt. Achter de bovenste paal bevinden zich zes vakken met een waarde van zeven tot twaalf punten. Het is de kunst de bal bij de derde slag in een vak met een zo hoog mogelijke puntenwaarde te spelen.

van vanavond, mag hem een jaar mee naar huis nemen. Mark wijst me op een bronzen medaille in een van de vele prijzenkasten. Van 1895 tot 1915 schonken leden van het Koninklijk Huis een of meer medailles voor nationale kampioenswedstrijden. Zo stelden koningin-moeder Emma en koningin Wilhelmina in 1895 'eermedailles' beschikbaar voor de hoofdwinnars vanwege het tienjarig bestaan van de Kolfbond. Voor het tweede lustrum van Onder Ons in Krommenie in 1907 schonk bovendien prins Hendrik een gedenkpenning.

Clubvaandel

Het vaandel van Kolfclub Onder Ons in Krommenie is, na jaren zoek te zijn geweest, weer terug in het Moriaanshoofd. De heren kolvers kregen het aangeboden door hun vrouwen en verloofden bij de openingswedstrijd van het kampioenschap dat zij in september 1907 organiseerden. Dat het vaandel een belangrijk attribuut was, blijkt uit het feit dat de kolvers het vroeger meenamen naar de jaarlijkse kampioenswedstrijden. De spelers reisden – aanvankelijk voor de helft van de prijs – per spoor naar een van de wedstrijdlocaties in Friesland, Noord-Holland, Zuid-Holland of Zeeland. Daar werden ze verwelkomd door de ontvangstcommissie van de gastgevendende club. De stoet liep dan met de vaandeldrager voorop naar de kolfbaan, waar de vaandel werd opgehangen. Hierna volgden drie dagen 'strijd' in een broederlijke joviale sfeer met volop vertier voor de kolvers en hun entourage.

Superklasse

Naast het Nederlands Kampioenschap organiseert de bond tegenwoordig ook het landelijke Klassenkampioenschap voor spelers van verschillende niveaus. Mark: 'Je begint in de vierde klasse, vervolgens kun je naar de derde, tweede en eerste. En als je echt goed bent, zit je in de superklasse. Van de supers zijn er nog maar zestien in Nederland. Als je hier in deze zaal rondkijkt, hebben wij er geen', grinnikt hij. Vera maakt het niet uit in welke klasse ze speelt. Ze begon als vierdeklasser en was een tijdje derdeklasser. Na een heupoperatie speelt zij nu weer in de vierde klasse. Een ander jaarlijks terugkerend toernooi is het Open Wormer. Hier doen meer dan honderd kolvers uit heel Nederland aan mee. Een bijzondere wedstrijd vindt Vera het Gouden Tientjes Toernooi in Wieringerwaard. Op haar tachtigste sleepte zij daar zo'n felbegeerd muntstuk in de wacht.

Baan met een afwijking

Ooit waren er landelijk zo'n dertienhonderd banen, nu zijn er nog maar zestien. En van de oorspronkelijk 31 banen in de Zaanstreek is alleen de kolfbaan in Wormer over. De vroegst bekende datering van de baan in het Moriaanshoofd is 12 maart 1748. De herberg met kolfbaan werd toen te koop aangeboden. Er wordt hier dus al 275 jaar gekolfd. Het was aanvankelijk een buitenbaan die later werd overdekt. Omdat de vloer verzakte, moest de baan enkele jaren voor

onderhoud dicht. Mark: 'Ik speel sinds 2003 en dat jaar was er sprake van een 'steile-wandrace'. Er zat vijf centimeter verschil tussen de ene en de andere kant van de baan. De bal dook zo de linkerhoek in. Omdat ik linkshandig ben, kon ik daar goed gebruik van maken. In 2005 is de vloer geëgaliseerd. Maar als je nu een bal slaat, rolt die weer naar dezelfde hoek. In 2004 en in 2017 won ik het Open Wormer. Ik maak dus nog steeds kans.'

Vooruitstrevend

Aanvankelijk waren het uitsluitend mannen die de kolf sport beoefenden. Naast het uitspannen slaan van een balletje deden de heren zaken. Maar de tijden veranderden. In september 1982 richtte een aantal vrouwen uit Wormer kolfclub De Moriaan op. Deze dames zetten toen voor het eerst voet op de kolfbaan van het Moriaanshoofd. Tot eind 2022 speelden de mannen op woensdagavond, de vrouwen op dinsdagavond. Dat begin van dit jaar met deze traditie is gebroken heeft een minder leuke reden: het ledental liep bij zowel de mannen als de vrouwen flink terug. Gecombineerd telt de vereniging op het moment van schrijven 22 leden. Mark, die ook in zijn woonplaats Venhuizen kolfte: 'Bij mijn club is gemengd spelen ondenkbaar. Dan gaan leden opzeggen. Volgend jaar wil de kolfbond de heren en dames tegelijkertijd in dezelfde week op dezelfde baan laten kolven. Als oud-voorzitter van de bond ben ik afgelopen week helemaal platgebeld: 'Dat gaat niet gebeuren', kreeg ik te horen. Togido Wormer is in die zin dus best vooruitstrevend.'

Vera: 'Ik weet nog dat in een van de dorpen sajete wedstrijden waren. De mannen wilden er absoluut geen dames bij, maar het bestuur besloot anders. Dus wij eropaf. De mannen die tegen waren, negeerden ons volkomen. En wij maar wachten en wachten tot we mochten spelen. Maar toen is toch het ijs gebroken. En gelukkig is dat zo gebleven. Met nog maar zes vrouwen konden wij de zaalhuur niet meer opbrengen. Na een proeftijd van drie maanden spelen we nu vanaf 1 januari samen met de heren.' Lachend: 'Er komt een keer dat de mannen blij zijn dat ze erbij mogen.' Mark: 'Hadden we in Wormer een andere keus gehad, dan zouden we nog apart spelen. Als je honderdvijftig jaar een mannenvereniging bent geweest doe je bij een wedstrijd andere dingen. Er werd vroeger bijvoorbeeld om een pondje paling gespeeld. Dat is nu niet meer.'

Voortbestaan

Vera over de toekomst: 'Er zijn drie mannen van 55-plus van de brandweer bij ons komen spelen. En hun vrouwen doen ook mee. Het is leuk om jongere mensen in de club te hebben. Inmiddels ben ik 92. Het zal mijn tijd wel duren, maar ik denk dat het kolven op een gegeven moment toch ophoudt te bestaan.' Mark: 'In 1885 is de Nederlandsche Kolfbond opgericht. Met als doel ervoor te zorgen dat de sport zou blijven bestaan en dat doen we nog steeds. We worden wel steeds kleiner, na corona zijn er van de zeshonderd spelers nog

**Fennechien Foeken aan slag op de
kolfbaan in het Moriaanshoofd,
oktober 2023.** FOTO WIM DE JONG

maar vijfhonderd over in Nederland. Ik denk dat het kolven nog kleiner gaat worden, maar niet zal uitsterven. Zo verwacht ik dat de oude banen in Utrecht, Wormer en in de gesubsidieerde dorpshuizen zullen blijven bestaan. Ik overweeg mijn eigen kolfvereniging te starten. De oude statuten van een vereniging uit 1700 wil ik nieuw leven inblazen om hier in Wormer vier keer per jaar te spelen met bijvoorbeeld een wijnproeverij of een lezing erbij. Zou hou je de sport ook op een andere manier in stand.'

Het spreekt voor zich dat de jubilerende kolfclub nieuw talent (jong en oud) graag verwelkomt. Belangstellenden kunnen terecht op: kolfbond.nl/togido-wormer of loop op een woensdagavond vanaf 19.30 uur het Moriaanshoofd in Wormer binnen. U kunt dan meteen aan slag. ●

Met dank aan Mark Aberkrom, Marc Lindhout (Herberg het Moriaanshoofd), Maarten van Zaanen, Vera Plas en Dirk Spijker.

BRONNEN

- Golfgeschiedenis.nl
- Historisch Genootschap Wormer, *Van Schuim tot kraag. Langs cafés, kroegen en herbergen in Wormer en Jisp* (Wormer 2019) 31-46.
- Kolfbond.nl
- Inge Molenaar, 'Kolven in de oudste herberg van de Zaanstreek', <https://onh.nl/verhaal/kolven-in-de-oudste-herberg-van-de-zaanstreek> (4 maart 2020).
- Gerard Palmboom, *Kolfclub 'Togido' Krommenie. Jubileum-uitgave i.v.m. het 100-jarig bestaan, 16 aug. 1897 – 16 aug. 1997* (Krommenie 1997).
- Jan Roos en Gerbrand Roos, *Verhandelingen over de oorsprong van het kolven* (2e druk; Amsterdam 1792) (reproductie Wormer z.j.).
- George Slieker, 'Onbekende objecten uit het Zaan Museum en de ZOV-collectie. Een vaandel en een (bijna) vergeten sport', *Zaans Erfgoed* 48 (voorjaar 2014) 32-33.
- Fred. Thomas, 'Het kolfbalspel.', *Stedelijk Museum Amsterdam, Tentoonstelling Amstel, Vecht, Zaan* (Amsterdam 1943) 29-32.

Hille: kunst met smaak voor marketingdoeleinden

‘Hille beschuit al zestig jaar de fijnste smaak’, stond er op de schutting bij het fabriekspand aan de Oostzijde te Zaandam. Veel ouder zou de befaamde producent van koek en beschuit niet worden. De eeuwigheidswaarde zit misschien in zijn drang naar innovaties, ondernemerslust met een sociaal gezicht en de kunst van het aanprijzen. Daarbij waren de vooroorlogse plaatjesalbums een probaat middel. Het bedrijf probeerde hiervoor de beste mensen te strikken. De hoogste kwaliteit, daar ging het om, en de Westzaanse kunstschilder Willem Jansen (1892-1969) paste in dat plaatje.

Willem Jansen.

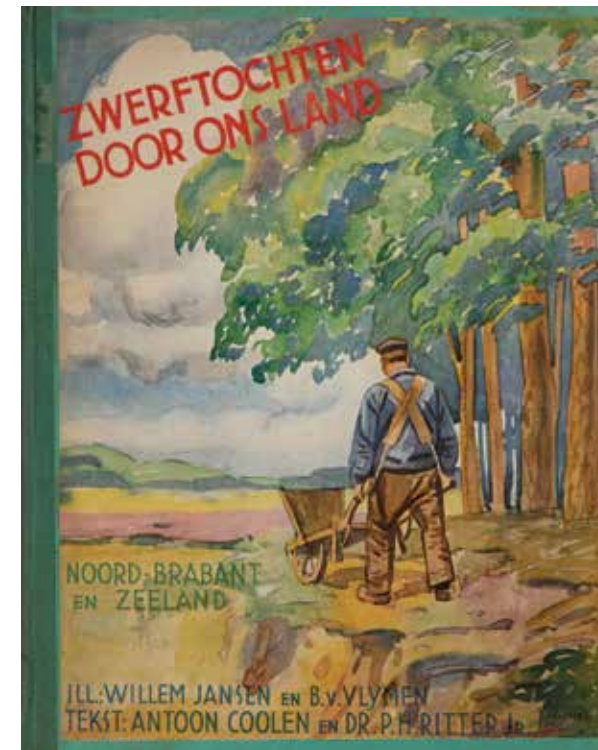
Onverwacht geschenk uit Amerika

Die stichting zag in 1973 het levenslicht en houdt zich bezig met de artistieke nalatenschap van vader en zoon Jansen. Want de man met de lange baard, zoals velen hem kenden, gaf niet alleen les aan meerdere Zaanse kunstenaars, onder wie Jan de Boer, Frans Mars, Rein Stuurman en Cees Dekker, de vormgever van Verkade; hij stimuleerde ook het talent van zijn zoon Chris.

Via de website van de stichting kwam er een mailtje binnen waarin de erfgenamen van de laatste directeur van Koek- en beschuitfabriek v/h G.Hille & Zn., Joost Hooimeijer, zich meldden met verlossend nieuws. Na vele gesprekken en twee jaar voorbereiding arriveerde er een originele Hille-kist met inhoud. Dat bleek een ware schatkist die ons in staat stelde om ons vijftigjarig bestaan luister bij te zetten met een publicatie en een tentoonstelling rond de beschuitbakker en zijn plaatjesalbums.¹ Niet alleen de bijdragen van Jansen werden tentoongesteld, ook werk van natuurtekenaar Rein Stuurman en van Bernard van Vlijmen.

Nader licht op de geschiedenis van Hille

Bij het onderzoek naar aanleiding van de teruggekeerde originelen van de albumplaatjes openbaarde zich ook de bijzondere geschiedenis van Koek- en beschuitfabriek Hille & Zn. Eind negentiende eeuw dreef vader Gerrit Hille een brood- en beschuitbakkerij aan het Zuideinde in Koog aan de Zaan. Aanvankelijk koos zijn zoon Klaas voor een kantoorbaan in plaats van het zware, warme werk in de bakkerij, maar in 1901 waagde hij de sprong naar de andere kant van de Zaan. Hij vroeg vergunning aan om achter perceel 283 aan de Oostzijde in Zaandam een beschuitbakkerij te beginnen. Nu kent de Zaanstreek een lange traditie op het gebied van beschuit, maar deze, in feite dubbel gebakken broodjes, lijken in niets op het tweebak of de scheepsbeschuit uit de zeventiende eeuw. Hard en droog, geschikt voor lange zeereizen, maakte plaats voor bros en smakelijk. Wat Hille en ook Verkade, de grote concurrent, in de twintigste eeuw produceerden, was een lekkernij.

Groei en bloei

Van meet af aan maakte het bedrijf een onstuimige groei door. Vader en broers kwamen in de zaak werken en uitbreiding na uitbreiding volgde. Toen tijdens de Eerste Wereldoorlog de ovens op een laag pitje gingen wegens gebrek aan grondstoffen wist Hille toch een belangrijke order in de wacht te slepen. Het Burgerlijk Armenbestuur van de gemeente Amsterdam gaf opdracht voor de levering van 300.000 stuks beschuit voor de gasthuizen in de stad. Na de oorlog probeerde het bedrijf de groeiende vraag bij te houden. Investeren en innoveren was het devies, zoals het in gebruik nemen van moderne gaskettingovens. De blikken met statiegeld, die als verpakking werden gebruikt, waren kwetsbaar en gaven rompslomp. Ze verdwenen en maakten plaats voor ersatz-perkamenten zakken, gemaakt van vetvrij papier, waar de concurrenten met belangstelling naar keken. Er kwam een landelijk netwerk van depots die door een eigen vervoersdienst werden bevoorrad. Uiteindelijk voer de Johanna met het handelsmerk, de witte olifant, op de romp door de Zaan en reden er 45 Hille-wagens door het land.

Bijpassende reclame

In de pas met deze groei verliep de ontwikkeling van de reclame. Aanlokkelijke verpakkingen, advertenties in dagbladen, mannen in smetteloos wit naast een bakkerspop van reuzenformaat die de producten promootten voor

Rechtsmidden: Willem Jansen, Nassaukade te Amsterdam, maart 1934, olieverf op doek, 48 x 70 cm.

Door aankoop van aanpalende gronden en panden kon Hille aan de Oostzijde groeien.

GAZ 22_10680 EN 41_07394

Janssen werkte aan drie Hille albums mee waaronder het dubbelalbum Noord-Brabant en Zeeland.

Limburg, winter in Geulle. Een van de plaatjes waarvoor Jansen op locatie schetsen of foto's maakte die hij thuis uitwerkte.

een winkel van Hille. Zichtbaarheid, verkrijgbaarheid en kwaliteit. Er werd gewerkt aan het imago van het product. In dagbladen verschenen advertenties met de mededeling dat Hilles koek en beschuit onder controle stond van Laboratorium Hamel Roos en Harmens. Dit gerenommeerde onderzoeksinstituut controleerde ook op hygiëne bij het Koninklijk Huis; zo werd onder andere het behang bestemd voor de slaapkamer van prinses Juliana vooraf onderzocht.² De *Zaanlandsche Courant* maakte melding van een andere noviteit: 'Boven het Noorden van Zaandam vindt de wandelaar 's avonds een heldere, rustig brandende lichtreclame van Hille's beschuitfabrieken. "Eet Hille's beschuit" kan men in een verlichte olifant lezen. Op verren afstand mag men een oogenblik aan den gloed van een brand denken. Aan het rustige en gelijkmatige branden bemerkt men al spoedig, dat men hier voor geen gevaar bang hoeft te zijn. Zzoals gezegd, geldt het een van de eerste lichtreclames in de Zaanstreek.'³

Plaatjesalbums

Naamsbekendheid, een goed product en de sympathie of de gunst van de klant werden belangrijk gevonden. De plaatjesalbums waren een belangrijk marketing-instrument. Vanaf 1905 zouden er achttien uitgaven verschijnen. De verzameldrift leidde tot een ruilwinkel waar dubbele plaatjes voor ontbrekende konden worden verwisseld. Ook op kleinere schaal werkte Hille aan zijn imago. Zeilvereniging 'De Onderlinge' meldde in haar jaarvergadering welk lid in de C-klasse beslag legde op de tweede prijs, een 'Zilveren Olifant', beschikbaar gesteld door de firma Hille.⁴

Driewerf hoera voor Hille

Trijntje Koster uit de vijfde klas van de openbare lagere school in Midwoud had het in 1933 mooi voor elkaar. Bij een kleurwedstrijd van de firma Hille won ze niet alleen een fiets, maar ook een schoolreisje voor de gehele klas. Midden in de crisisjaren mochten zij een dagje naar Amsterdam. Onderweg naar de hoofdstad stopten ze eerst

bij de fabriek van Hille in Zaandam, waar de directeur en de bedrijfsleider hen stonden op te wachten. In het schaftlokaal waren lange tafels gedekt met chocolade en beschuit. Trijntje kreeg nog een bos bloemen en voor iedereen was er een pakketje lekkers voor vader en moeder thuis. Daarna werd Artis met een bezoek vereerd en ging het vervolgens naar Schiphol. 'Wat waren wij toch een boffers', aldus de schrijver van een verslag in de krant. Ze werden rondgeleid, keken in een vliegtuig en werden door de KLM-fotograaf op de foto gezet met op de achtergrond het grootste vliegtuig ter wereld, de 'Generaal von Hindenburg'. Nog even winkelen in de hoofdstad en terug naar Noord-Holland ver boven de Zaan.⁵

Feest bij 25-jarig bestaan

Bij het 25-jarig bestaan in 1926 voeren personeel en directie met een boot van Alkmaar Packet over de Zaan naar Alkmaar. Er werd gefeest en het personeel schonk, zoals vaker gebeurde, een tegeltableau, dat nu in het Zaan Museum hangt. Iedereen kreeg een gratificatie. Zoals bij meer bedrijven was er naast alle inspanning ook aandacht voor ontspanning. De Hille Sport Vereniging zag het levenslicht en twee jaar na de oprichting in 1929 kreeg ze ook een eigen terrein. Procuratiehouder W.G. Eggers, die later tot de directie toetrad, hees de verenigingsvlag. Een ander initiatief op sociaal gebied waren de drie vakantiehuisjes in de duinen van de familie Six bij Egmond aan Zee. De bagage werd gebracht met een busje van de zaak.

Schilderij voor een zilveren dienstverband

Bij Verkade zeiden ze gekscherend 'Beschuit van Hille is om te gillen', maar de koek- en beschuitfabriek floreerde. Begin jaren dertig werkten er ruim driehonderd mensen bij Hille, van wie sommigen al 25 jaar. Een van die jubilarissen was W. Groot, die in 1934 uitgebreid in het zonnetje werd gezet. Hij was dan ook niet zomaar iemand. Hij klom op tot procuratiehouder en bracht de Amsterdamse vestiging tot bloei. Bij zijn 25-jarig dienstverband werd hij uitgebreid

gehuldigd: een enveloppe met inhoud, bloemen, een karrevracht aan lovende woorden – hij moest als een van de hoekstenen van het bedrijf worden beschouwd – én een schilderij van de Nassaukade te Amsterdam, waar hij lang woonde.

De maker van dit kunstwerk was Willem Jansen. Het was een persoonlijk blijk van waardering door Eggers. Ongetwijfeld speelde de connectie van Jansen met de familie hierbij een rol. De directeur kende de schilder en schakelde hem in voor ontwerpen van tentoonstellingsstands of de aankondiging van Hilles spreekwoordenwedstrijd met 2500 boeken en 25 schoolreisjes als prijzen.

Gouden jubileum

Eggers was een van de drie directeuren toen in 1951 'De Witte Olifant in goud gehuld werd'. Het bedrijf vierde zijn vijftigjarig bestaan op grootse wijze, met aandacht voor detail. Het personeel hoorde 's ochtends tijdens een feestelijke bijeenkomst in theater Bellevue in Amsterdam dat de pensioenpremie werd gehalveerd en de uitkering voor weduwen en wezen omhoogging. Verder ontving iedereen een gratificatie. Daarnaast ging er geld naar de verenigingen die gelieerd waren aan Hille. Een met witte olifanten bedrukte enveloppe bevatte bovendien een uitnodiging voor een feestavond in hotel Krasnapolsky. Een voorgedrukte bonkaart toonde dat het aan niets zou ontbreken. Koffie, een slaatje, een kroket met sneetje brood, gebak en drank van port, vermout, advocaat, limonade tot bier en bessen. 'Voor de jeugd een goede raad: neemt op de bonnen A niet te veel Alcoholische dranken.' 's Middags bezochten honderden de receptie in het Amstelhotel, onder wie de Amsterdamse burgemeester Arnold J. d'Ailly. De gemeente Zaandam ontbrak op de receptie, zij volstond met een telegram. Naar verluidt was het een protest, omdat men vond dat deze receptie in de Zaanstreek gehouden had moeten worden. Hille vond echter dat daar geen geschikte locatie was. De vele bloemstukken werden met voorbedrukte kaartjes na afloop bij instellingen bezorgd. Aan alles werd gedacht. De Witte Olifant in art-

deco-stijl, ontworpen door beeldhouwer Chris van der Hoef, werd in een klein formaat aardewerk beeldje uitgebracht, vervaardigd door de N.V. Koninklijke Plateelbakkerij Zuid-Holland te Gouda. Altijd het beste.

Onverwacht snelle neergang

In 1952 stond Hille nog op de Zaanse braderie met een nieuwe vinding uit de Verenigde Staten, een koek-inpakmachine die 1500 tot 2000 stuks per uur kon verwerken. Tien jaar later werd Hille overgenomen door de NV Hooimeijer en Zonen uit Barendrecht. Daarna ging het snel. De vraag naar beschuit nam af, de productiekosten stegen en bij Hooimeijer woedde een verwoestende brand. Op 21 juni 1961 sprak de directie het personeel deemoedig toe. In de enveloppe zat dit keer een ontslagbrief. Een geluk was dat veel Zaanse bedrijven, waaronder Bruynzeel, zaten te springen om werkkrachten, waardoor werkloosheid uitbleef.

Twee teruggekeerde schilderijen

De nazaten van de toenmalige directeur hebben met hun mailtje en schenking de beschuitbakkers van Hille weer tot leven gebracht, met allerlei gevolgen. Een daarvan was een bericht uit de Verenigde Staten. Er volgde een prettig contact met de kleinzoon van de jubilaris uit 1934, Wiebe Groot. Zijn opa was een groot liefhebber van het werk van Willem Jansen. Hij kocht zelf ook enkele werken en die reisden mee met de familie over de wereld. Een paar weken geleden arriveerde er in Westzaan een op maat gemaakte houten kist uit Amerika met daarin twee kunstwerken. Een museaal bloemstillevan en het eerder genoemde stadsgezicht van de Nassaukade: een schenking aan de Willem Jansen Stichting om het erfgoed aan te vullen en te kunnen tonen aan toekomstige generaties. ●

Arjen van Ginkel is voorzitter van de Willem Jansen Stichting

De publicatie *De albums van Hille* kan in combinatie met *Van cactus- tot voetbalplaatjes* worden verkregen via uitgeverijnoordholland.nl of bij Galerie Staphorsius in Westzaan. willemjansenstichting.wordpress.com

De witte olifant op klein formaat (hoogte 10,5 cm) die ter gelegenheid van het vijftigjarig jubileum werd uitgebracht. Op internet worden ze soms te koop aangeboden.

NOTEN

- 1 Luuk Harrewijnen, *De albums van Hille. Beschuit bij het plaatje* (Westzaan 2023).
- 2 Advertentie in *Het Volk, dagblad voor de arbeiderspartij* 23 maart 1912.
- 3 *Zaanlandsche Courant* 6 augustus 1924.
- 4 *Dagblad De Zaanlander* 10 maart 1933.
- 5 *Hoornsche Courant* 23 mei 1933.

Een reclameontwerp voor een wedstrijd van de koek en beschuitfabriek.

Naar Veenhuizen wegens landloperij

Het lot van Gerrit Bakker (Zaandam 1865-Veenhuizen, gemeente Norg 1905)

Op de binnenplaats van het Nationaal Gevangenis­museum in het Drentse Veenhuizen staan levensgrote foto's op panelen van gedetineerden uit de negentiende eeuw tentoongesteld. Bij een bezoek daar ontdekte mijn echtgenote bij het bestuderen van de bijbehorende teksten dat een van hen afkomstig was uit Zaandam. En inderdaad, die foto betrof voormalige gevangene (of verpleegde, zoals ze destijds werden genoemd) Gerrit Bakker, in 1865 in Zaandam geboren en in 1896 door de Haagse rechtbank veroordeeld tot één jaar 'Veenhuizen' wegens landloperij. Dat zou uiteindelijk levenslang worden.

De ingang van het gebouw van de Rijkswerkinrichting Tweede Gesticht oftewel Esserheem aan de Meidoornlaan 38 te Veenhuizen in 1931.

FOTO P.B. KRAMER, DRENTS ARCHIEF DM35010510

672226
SIGNALEMENT-KAART.

No 7098 Datum van opname 29 oktober 1896
Naam: B. Bakker
Voornamen: Gerrit
Bijnamen:
Geboren 13 juni 1865 te Zaandam Prov. Noord-Holl.
Zoon van Jan Bakker en Cornelia Keizer
Beroep: Zakjesplakker laatste woonplaats: Zaandam
Identiteitspapieren:
Relaties: Verpleegd
Militaire diensten:
Vroegere veroordelingen, maat: *Hand*
Misdrijf waarvoor bij het laatste vonnis veroordeeld. Door welke rechter? *Hand*
Feit, waarvan thans verlast:
Metingen en Beschrijving:
Lengte l. m. 1.41 (Lengte 187) 1. voet 26.1 Klasse 3-4
Bogwieling 6 (Breedte 14.2) 1. middelv. 11.2. *szwrod d. o. m.*
Vingert. armen l. m. 6.5 (Ovoolste beelant. breedte der jukbeenderen 11.5) 1. pink 9.6 *antrek l. ge.*
Borstg. l. m. 64.5 Lengte r. oor 6.0 1. onderarm 41.0 *meer lichering*
bijzonderl.
VOORHOOFD:
Ondermaat Klein Hoogte m. Wortel Klein Lengte m.
Profiel A. H. Schuin Breedte m. Rug l. g. Voorsit. m.
Bijzonderheden:
Opgemaakt in *dupte* door *J. P. de Vries*
te Veenhuizen I
NEUS:
Wortel Klein Lengte m.
Rug l. g. Voorsit. m.
Basis Klein Breedte m.
Bijzonderheden:

Signalementskaart van Gerrit Bakker bij zijn opname in Veenhuizen. DRENTS ARCHIEF

In de negentiende eeuw, na de ondergang van Napoleon, verkeerde Nederland in een diepe economische crisis. Ook was het land nog een standenmaatschappij, zonder hulp bij armoede en werkloosheid door de overheid. De mensen moesten maar zien hoe zij zich in leven hielden. Als er al hulp was, dan kwam die vaak van de kerken en particuliere initiatieven. Velen vervielen tot zwerftochten over het platteland op zoek naar werk en voedsel en vaak ook tot bedelarij. In 1886 werd dit in het Wetboek van Strafrecht als strafbaar feit opgenomen. Met als resultaat dat vele honderden mensen hiervoor werden veroordeeld.

Heropvoeding

Personen die veroordeeld waren wegens bedelarij en landloperij werden tot 1827 naar gevangenis­sen in Veere of Hoorn gestuurd en vanaf 1827 naar de bedelaarskoloniën te Ommerschans of Veenhuizen om te worden 'heropgevoed'. De archieven van deze 'koloniën' worden bewaard in het Drents Archief in Assen. Na 1886, het jaar van de invoering van het nieuwe Wetboek van Strafrecht, werden de veroordeelde dronkaards, landlopers en bedelaars ondergebracht in de Rijkswerkinrichtingen in Veenhuizen, Hoorn en Leiden. Zo verging het ook Gerrit Bakker.

Wie was deze Gerrit Bakker?

Op 12 juni 1865 werd Gerrit geboren in Zaandam, 's avonds om half twaalf op het toenmalige adres Westzijde 161. In die omgeving is hij waarschijnlijk ook opgegroeid. Zijn vader Jan Bakker was arbeider. In juni 1874, toen Gerrit nog maar negen jaar oud was, stierf zijn vader. In totaal waren er volgens de gegevens in het Gemeentearchief Zaanstad

zeven kinderen in het gezin geboren, maar in 1874 waren er nog maar twee in leven, de andere vijf waren jong gestorven. Moeder bleef dus achter met Gerrit, van negen, het andere kind was tien. Als adres werd toen genoemd Westzijde 441 in Zaandam. Omwille van het gezinsinkomen, en later wellicht om te proberen in zijn eigen onderhoud te voorzien, heeft Gerrit gewerkt als zakjesplakker. Een bezigheid die vooral thuis kon worden beoefend, wat voor iemand met lichamelijke beperkingen misschien wel een uitkomst was. Maar daarover later. In 1885 werd Gerrit ingeloot voor militaire dienst en opgeroepen voor de keuring. Dat leidde tot afkeuring wegens zijn te geringe lengte; het keuringsoverzicht vermeldt een lichaam­slengte van 1.41 m. Als beroep werd genoteerd 'houtzager'. Een jaar later, op 13 mei 1886, overleed ook zijn moeder. Het vermelde adres was toen: Zaandam, wijk K nummer 178. Het lukte Gerrit aanvankelijk om in zijn onderhoud te voorzien, maar later nam hij zijn toevlucht tot bedelarij. Gerrit moet tot ver van zijn woonplaats door het land hebben gezworven. Dat heeft hij uiteindelijk moeten bekopen met arrestatie en veroordeling door de rechtbank; in 1896 werd hij in Zuid-Holland opgepakt.

Naar Den Haag of toch naar Veenhuizen?

De Provinciale Drentsche en Asser Courant van 27 augustus 1896 schreef over de veroordeling van bedelaars onder het kopje 'Rechtszaken': 'Voor de Haagsche rechtbank hadden zich gister wederom een aantal bedelaars te verantwoorden. Velen waren van elders gekomen, blijkbaar met de bedoeling zich in Den Haag te laten opnemen.

De meesten waren reeds meermalen in de "kolonie" geweest en sommigen waren daaruit ontslagen met uitgaanskassen van ongeveer f70, welke gelden in 4 à 6 dagen waren opgemaakt.' Met 'kolonie' werd bedoeld de gestichten in Ommerschans en Veenhuizen. Veel bedelaars lieten zich arresteren in Den Haag, vermoedelijk in de veronderstelling of de hoop na veroordeling daar te worden vastgezet. Dat zal voordelen hebben gehad boven het opzenden naar de gestichten in Veenhuizen en Ommerschans. Helaas zijn hierover nauwelijks gegevens meer in Den Haag beschikbaar. Een bombardement in de Tweede Wereldoorlog heeft het Haags Gemeentearchief dusdanig beschadigd dat deze gegevens verloren zijn gegaan.

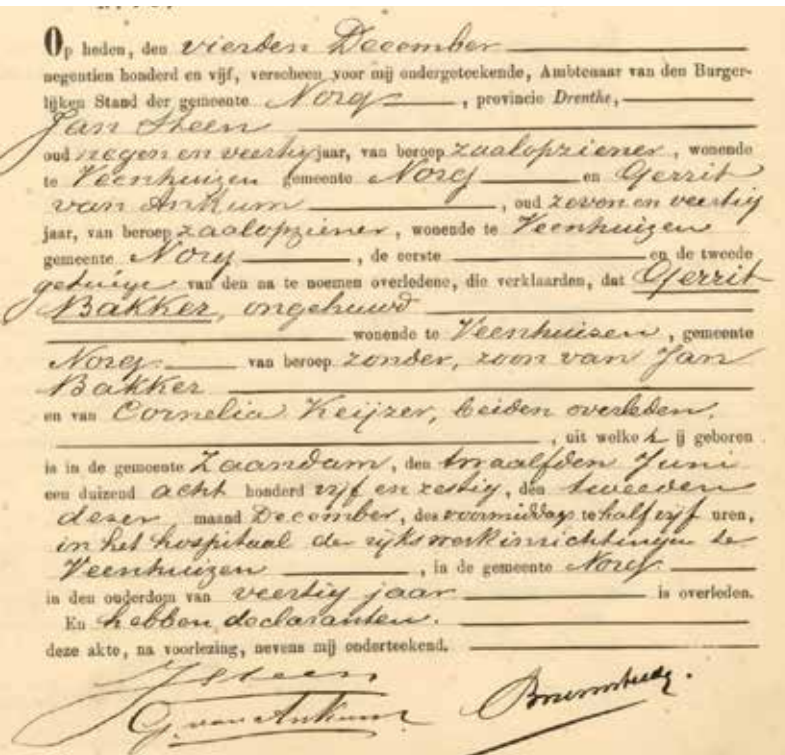
In Veenhuizen

Waar precies Gerrit Bakker werd gearresteerd wordt niet vermeld, maar in ieder geval was hij terechtgekomen in het rechtsgebied van Den Haag. Op 23 maart 1896 werd hij door de rechtbank aldaar veroordeeld tot een jaar detentie en 'opzending naar de Rijkswerkinrichting in Veenhuizen' wegens het misdrijf van bedelarij. Op 29 mei van dat jaar werd hij 'opgenomen' zoals dat toen heette. In Veenhuizen werd, zoals toen gebruikelijk was, een zogenaamde signalementskaart van Gerrit opgemaakt.

MELDINGEN:
Plaats tot aanbeveling van het Postret.
(De samen op 1/2 der waars grootte).

VINGERAFFDRUKKEN.
RECHTERHAND.

Daem.	Wijvinger.	Middelvinger.	Ringvinger.

Overlijdensakte uit 1905 van Gerrit Bakker, opgemaakt in de gemeente Norg, Drenthe.

hij in, nota bene, het hospitaal van de rijkswerkinrichting in Veenhuizen! Twee zaalopzichters tekenden als getuigen voor de overlijdensakte. Gerrit verbleef dus tot dat moment in een van de gevangenzalen van deze werkinrichting. In zijn overlijdensakte wordt ook vermeld dat hij woonachtig was in Veenhuizen. Dat kan betekenen dat hij mogelijk tot zijn overlijden in Veenhuizen is gebleven en de beschermde omgeving van Veenhuizen heeft verkozen boven terugkeer naar zijn geboorteplaats. Dat gebeurde in die tijd vaker. Veel 'verpleegden' die uit Veenhuizen ontslagen waren, verlangden al snel weer terug naar het rustige leventje dat ze daar hadden gehad. Zoveel rustiger dan de harde maatschappij waar ze naar terug moesten en waar niemand écht op hen zat te wachten. Het is aannemelijk dat ook Gerrit Bakker daarvoor koos, die toch al niet was gezegend met een gezond lichaam zonder beperkingen.

Meer Zaankanters in Veenhuizen

Er waren meer mannen uit de Zaanstreek met de naam Gerrit Bakker in Veenhuizen, zoals de Gerrit die geboren was in Wormerveer op 3 februari 1861. Zijn beroep zou zijn geweest: koopman. Ook deze Gerrit werd veroordeeld wegens landloperij door de rechtbank te 's-Hertogenbosch op 17 mei 1900 tot twaalf dagen (!) hechtenis. Op 18 mei 1900 werd hij meteen vastgezet. Alleen al in Veenhuizen werden in de 45 jaren tussen 1834 en 1879 zo'n tachtig Zaankanters gevangen gezet. In totaal werden in die jaren in heel het land bijna 2500 mensen, meest mannen, veroordeeld voor landloperij en bedelarij en naar Veenhuizen gestuurd om te worden 'heropgevoed'. De Zaanstreek was dus bepaald niet een streek waar dit meer dan gemiddeld voorkwam. ●

BRONNEN

- Gemeentearchief Zaanstad OA-0132_56 register van Geboorteakten, Burgerlijke Stand Zaandam.
- Keuring militaire dienst: Noord-Hollands Archief Haarlem NL-HlmNHA_23_099_000106.jpg.
- Haagsgemeentearchief.nl
- Alledrenten.nl: Signalementskaart, toegang 0137.01, invn.nr 339, nr. 144.
- Alledrenten.nl: Overlijden (Overlijden), Norg, 04-12-1905, aktenummer 101.
- https://cbg.nl/kennis/themas/misdaad-en-straft/
- Drents Archief 0137.01 Rijkswerkinrichtingen te Veenhuizen en Ommerschans, inv.nr. 01.2 De instelling van de rijkswerkinrichtingen.
- www.canonvannederland.nl/nl/drenthe/drenthe-po/dwangkolonie-veenhuizen
- Wil Schackman, *De strafkolonie: verzedelijken en beschaven in de Koloniën van Weldadigheid, 1818-1859* (Amsterdam Antwerpen 2018).
- Wiewaswie.nl voor verschillende geboorte- en overlijdensakten.

Hij werd daarvoor gekeurd en opgemeten. Zijn gemeten lengte was 1.45 m. Kennelijk was hij een ernstig in groei achtergebleven man. De meeste gekeurde mannen waren destijds tussen de 1,65 en 1,75 meter lang. Als zijn beroep werd weer vermeld: zakjesplakker. Op de foto die bij de signalementskaart werd gevoegd is duidelijk te zien dat hij een bochel had, een misvorming van zijn ruggengraat of schouderblad. Hierdoor ontstaat een naar voren gebogen houding van de bovenrug of ruggengraat. Bij vrijwel alle keuringen in Veenhuizen werd de rugwelling weergegeven met een cijfer, de meest voorkomende waarderingen liggen tussen de 0 en 1 en 2. Maar bij Gerrit Bakker was dit het cijfer 6 en dit werd nadrukkelijk onderstreept. Samen met zijn erg beperkte lichaamslengte van 1,45 meter betekent dat, dat hij waarschijnlijk sterke lichamelijke beperkingen had.

We mogen er al met al van uitgaan dat Gerrit Bakker door zijn lichamelijke toestand moeilijk betaald werk kon vinden, in een tijd waarin voor de meeste mensen werken nog vooral fysiek zwaar werk betekende. Om dan aan wat leefgeld te komen was bedelen misschien het enige wat nog restte. Maar strafvermindering wegens verzachtende omstandigheden was niet aan de orde. Ook in zijn jeugd zal hij het hiermee niet gemakkelijk hebben gehad. Pesten omwille van iemands lichaamsafwijking is iets van alle tijden geweest.

Ontslagen, of toch niet?

Op 28 maart 1897 werd Gerrit Bakker na een jaar detentie officieel ontslagen. Wat hij daarna is gaan doen is onduidelijk. Maar acht jaar later, op 4 december 1905 overleed

B.C. NIEUWENHUIJS

RESTAURATIEBEDRIJF

WOONHUIZEN | MOLENS | PAKHUIZEN SPECIALIST IN 17e EN 18e EEUWSE ZAAANSE HOUTBOUW

tel 06 10 949 717 bcnieuwenhuijs@yahoo.com www.bartnieuwenhuis.nl

HuigHaverlag.nl

De techniek van de toekomst, dankzij de ambitie van nu

Zaans vakmanschap sinds 1902 HuigHaverlag is een vooruitstrevende drukkerij, altijd al geweest. Neem onze ambitieuze ICT-afdeling. Hier vind je professionals die weten dat publishing meer is dan inkt op papier. Resultaat: innovaties op maat – oplossingen die het proces beter, sneller en goedkoper maken. De basis onder al onze activiteiten is onze Zaanse herkomst. Niet ingewikkeld doen, maar aan de slag gaan en altijd vooruit willen, dat kenmerkt onze aanpak. Meer weten over ons vakmanschap of onze ambities? Kijk op HuigHaverlag.nl of maak een afspraak, via (075) 612 73 73.

TRAPPEN, DEUREN, RAMEN
EN KOZIJNEN, LIJSTWERK,
HOUTCONSTRUCTIES,
BETIMMERINGEN EN
RESTAURATIEWERK

Noorder IJ- en Zeeweg 8, 1505 HG Zaandam
T 075-6177984, F 075-6162819
info@timmerfabriekvisser.nl
www.timmerfabriekvisser.nl

Grandes dames nemen afscheid van Zaans Erfgoed

Van handgeschreven naar online, redactiewerk verandert snel

Corrie van Sijl en Wikje van Ritbergen, beiden jarenlang verbonden aan ons blad Zaans Erfgoed, besloten dit jaar plaats te maken voor opvolgers. Dit is het laatste nummer waaraan ze hun bijdrage leveren. Corrie als eindredacteur en Wikje als beeldredacteur. De redactie kijkt graag met beiden terug op hun tijd bij Zaans Erfgoed.

Zaans Erfgoed-redacteurs Wikje van Ritbergen (links) en Corrie van Sijl, zomer 2023. BEELD LEAN VAN 'T HOOFT

Ruud en Wikje van Ritbergen: unieke samenwerking. PRIVÉCOLLECTIE

En zo kwam het dat we in oktober aan tafel zaten in de voorkamer van de Vermaning aan de Westzijde in Zaandam, Wikje geflankeerd door haar liefhebbende echtgenoot en beeldredactiepartner-in-crime Ruud, tevens haar chauffeur, want sinds enkele jaren is hun domicilie het Gelderse 's-Heerenberg.

Hoe het begon

Een opmerkelijke gelijkheid tussen beiden is dat zowel Corrie als Wikje geboren Amsterdammers zijn en via hun werk in de Zaanstreek terecht zijn gekomen en daar ook zijn gaan wonen.

Corrie: 'Geschiedenis vond ik altijd een interessant vak, ik haalde hoge cijfers. Dat ben ik daarna ook gaan studeren. Via mijn echtgenoot, die net als ik bij het Bertrand Russelcollege werkte, ben ik in 1976 in Krommenie terecht gekomen.'

Wikje: 'Mijn vader was in geschiedenis geïnteresseerd en gek op archeologie. Hij sleepte me overal mee naar toe,

vooral naar musea. Ik had lang de wens om archeologie te studeren, maar zonder rijke ouders die archeologische studiereizen zouden kunnen betalen, ging dat niet door.' 'Ik woonde, getrouwd met Ruud, op één kamer en werkte als maatschappelijk werkster bij de gezinsverzorging in Zaandam en kon me – wat uitzonderlijk was voor de jaren zestig – als werkende, getrouwde vrouw inschrijven voor een woning in Zaandam. En die woning kregen we!' Corrie: 'Mijn interesse voor de Zaanse geschiedenis begon met de vraag om een boekje samen te stellen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de lagere school van een van mijn kinderen. Ik ontdekte dat als je je met de geschiedenis van je eigen omgeving gaat bezighouden het nog meer je eigen plek wordt. Krommenie zag er voor mij nadien anders uit.'

'De volgende stap was dat ik ging meewerken aan een bibliografie van Domela Nieuwenhuis. Vlak daarna heb ik als vrijwillig onderzoeker gewerkt voor het Projectbureau Industrieel Erfgoed. Zo kwam ik in het Zaans erfgoedwereldje terecht en leerde ik onder meer Wikje kennen. Wat wel betaald werd was mijn functie als onderzoeker en gastconservator voor een tentoonstelling in de winter van 2002 en het voorjaar van 2003 over de migratiegeschiedenis van de Zaanstreek in het Zaans Museum. Gastarbeid en industrie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.'

Hoe het verder ging

Wikje: 'Begin jaren zeventig ging ik op zoek naar vrijwilligerswerk en kwam terecht bij de Zaanse Zieken- en Bejaarden Omroep. Daar deed ik voor het actualiteitenprogramma veel interviews, ook met Guus Tiesinga, een van de oprichters van MBTZ, de Vereniging tot Behoud van

Monumenten van Bedrijf en Techniek Zaanstreek. Guus vroeg mij een jongen te begeleiden bij het opzetten van een nieuwsbrief. Alles werd toen nog op papier getypt. Voor die jongen was het een werkervaringsplek. Hij kreeg uiteindelijk een baan en toen ben ik in 1985 zijn werk gaan doen, maar ook de redactie samen met Jur Kingma en de lay-out samen met Ruud.'

'Hoe we die nieuwsbrief maakten? We plakten een zwart-witfoto op een getypt vel en daar maakten we fotokopieën van. Dat was geen gezicht. Ruud, van beroep graficus, stelde voor om de foto's te rasteren, dat gaf een beter resultaat.'

'Piet Bloem van de gelijknamige lay-outzetterij uit Assendelft, vond het een interessant tijdschrift en bood aan om een nieuwe lay-out te ontwerpen en het blad te laten drukken bij Mercurius. Het kreeg een vierkante vorm met een ringband. Het eerste exemplaar verscheen in mei 1989. Teksten moesten geschreven of getypt worden ingeleverd en ik redigeerde het en typte het over. Ook zorgde ik voor het bijpassende beeldmateriaal, digitale afbeeldingen bestonden toen nog niet. Na enige tijd stopte Piet Bloem ermee en werd zijn werk overgenomen door Ruud. Inmiddels werd het blad gedrukt bij Knijnenberg in Krommenie.'

Met Stoom en Anno 1961 als voorlopers

Het blad *Met Stoom* en zijn diverse specials is uiteindelijk op A4-formaat verschenen. Eindredacteur was Jur Kingma. Het is uitgegeven van 1989 tot 2002, mede dankzij de unieke samenwerking van Wikje en Ruud. Vanaf 1995 deden ze samen de vormgeving en Wikje ook de tekstredactie. De fusie tussen de Vereniging Vrienden van het Zaanse Huis (VVZH) en de Vereniging Zaans Industrieel Erfgoed (voorheen MBTZ) en hun bladen *Anno 1961* en *Met Stoom*

Wikje's eerste Zaans Erfgoed (juni 2002) en het eerste nummer van Corrie en Wikje samen: 45 zomer 2013.

Peter Tange speldt Corrie van Sijl de gouden erespeld op van Vereniging Zaaans Erfgoed, 18 november 2023.

Wikje en Corrie in de bloemetjes, 18 november 2023.

Feestelijk afscheid

Tijdens de algemene ledenvergadering op 18 november in de Zuidervermaning te Westzaan ontving Corrie van voorzitter Peter Tange de gouden erespeld van de Vereniging Zaaans Erfgoed, die Wikje bij haar afscheid als bestuurslid in 2019 al eerder kreeg opgespeld. De dames werden letterlijk in de bloemetjes gezet. Daar bleef het niet bij.

Op 15 december is een feestelijke afscheidsreceptie gehouden in de Vermaning van Wormerveer waar veel auteurs en andere aan het blad gerelateerde connecties onder het genot van een drankje terugblikten op de periode 'Corrie & Wikje'.

resulteerden in 2002 in de start van het kwartaalblad *Zaaans Erfgoed* en in 2004 tot de gelijknamige Vereniging Zaaans Erfgoed. Jan Pieter Woudt was tot 2012 eindredacteur, Alice van Diepen redactievoorzitter en Corrie zat in de redactie. Corrie volgde Alice op toen die wegging.

Samenwerking

Corrie: 'De samenwerking tussen Wikje en mij werd intensiever toen Jan Pieter ziek werd. Vanaf nummer 9, juni 2004, zat ik in de redactie en schreef ik als redacteur diverse artikelen. Ook deed ik de coördinatie van de boekenrubriek totdat Leonore Olde dat van mij overnam. In de zomer van 2013 namen we officieel afscheid van Jan Pieter; ik nam zijn taak als eindredacteur toen al grotendeels waar.' 'Een tijdlang was ik voorzitter van de redactie en eindredacteur, totdat Frits Poiesz het voorzitterschap van mij overnam met ingang van nummer 76, voorjaar 2021.' Wikje: 'Jan Pieter zorgde ook voor het beeldmateriaal. Ik

nam zijn taak over in de tijd dat Corrie ook in beeld kwam. Rolf Kliffen is, als professional, de vormgeving gaan doen. En dat doet hij nog steeds.'

Corrie: 'Ik heb geen opleiding tot eindredacteur gehad, maar de kneepjes van het vak heb ik gaandeweg geleerd toen ik eindredacteur was van het tweedelige boekwerk *De Geschiedenis van de Zaanstreek*. Alle teksten zijn door mijn handen gegaan. Sinds de automatisering werd het eindredactionele werk veel makkelijker. De auteurs leverden hun werk inmiddels ook digitaal aan.'

Vereniging Zaaans Erfgoed versus het blad

Wikje: 'Omdat ik ook bestuurslid was van de vereniging, wist ik ook wat daar speelde. Die korte lijntjes vielen weg omdat ik door de verhuizing uit het bestuur stapte. Wat niet elke lezer weet: het blad wordt uitgegeven door een aparte stichting met een eigen bestuur waar ook iemand van de vereniging in zit. Daar wordt uitgeef-technisch en financieel het blad besproken. In principe niet de inhoud.'

'De vereniging neemt bladen af voor haar leden. Ik was naast secretaris ook de contactpersoon voor de tijdschriftredactie. Vertelde waar we mee bezig waren en gaf vragen of opmerkingen vanuit het bestuur over de inhoud door aan de redactie. Bij mij heeft altijd vooropgestaan dat de redactie onafhankelijk is.'

Corrie stelt ook onafhankelijkheid van de redactie voorop. 'Als je als vereniging redactioneel iets wilt toevoegen dan gebeurt dat in overleg. Het eindresultaat is altijd de verantwoordelijkheid van de redactie.'

Groeiende de interesse voor Zaaans erfgoed

Corrie: 'De ontdekking dat op oude kadastrale tekeningen elk open stukje tussen twee streepjes een benoemd paadje of slootje is, vond ik heel bijzonder als niet-Zaankanter. Net zoals als die vele eilandjes in de veengebieden, die ook allemaal een naam hebben. Het is een belangrijk aspect van het DNA van de Zaanstreek. De familie Praag uit Jisp is nu

nog een van de weinigen die in het Wormer- en Jisperveld boert op die eilandjes.'

Wikje sluit daarop aan: 'Met name dat achter de rijke façades aan de Westzijde slootjes en paden lagen met hele rijen groene, vaak armoeilige ingezakte huisjes die er nu niet meer zijn. Een stad in een stad en boerderijen verderop aan het end van die paden. In die 54 jaar dat ik hier gewoond heb en door de gesprekken met Guus Tiesinga, ben ik me erin gaan verdiepen. Datzelfde heb ik gedaan in 's-Heerenberg waar ik nu woon. Ik ben actief in de lokale historische vereniging en heb me met name in de coronaperiode goed kunnen inlezen.'

Pijnlijke gebeurtenissen

Corrie: 'Het overlijden van Jan Pieter Woudt op 56-jarige leeftijd was pijnlijk. Ik heb zo van die man gehouden. Hij overleed in de zomer van 2016. Ik heb nog een anekdote over hem. Als gevolg van zijn suikerziekte miste hij een onderbeen. Hij kwam wel eens te laat op vergaderingen. Bij een van die keren was zijn excuus: "Ik moest naar de pedicure, maar goed dat ik nog maar één voet heb, anders was het nog later geworden." Ook heel verdrietig was het overlijden van George Slieker. Een heel innemende man en veelzijdig auteur.'

Terugblik

Wikje: 'Bijna veertig jaar ben ik bij *Zaaans Erfgoed* en zijn voorgangers betrokken geweest. Ik heb in die tijd veel geleerd op het gebied van schrijven, fotografie en vormgeving. Het leidde bij mij tot een andere studie en werk in de pr-sfeer. Prettige herinneringen heb ik aan het contact met de vele archieven en beeldbankmedewerkers in Nederland. Zij waren altijd heel behulpzaam bij het zoeken en nasturen van kwalitatief goed beeldmateriaal en vaak bereid voor ons niet commerciële tijdschrift daarvoor een aangepaste prijs te berekenen.'

'En dan ons eigen gemeentearchief in Zaanstad dat mij steeds weer verraste met zijn grote en gevarieerde collectie en mij altijd erg ter wille was. Ik heb goede herinneringen aan mijn samenwerking met zijn medewerkers.'

'Ook met de vele auteurs had ik in de loop der jaren een prettig contact en er was vrijwel altijd begrip als we een afbeelding technisch niet bruikbaar vonden en met een alternatief kwamen, zodat hun verhaal mooi in het blad kon komen. Dat contact met al die mensen zal ik missen.' Corrie sluit zich daar helemaal bij aan: 'Als eindredacteur sta je in dienst van de auteurs, maar ook van het blad. Dat werk en die contacten ga ik missen. Dat zal wennen zijn straks.'

Corrie, herinnering als redacteur

Corrie: 'Voordat ik eindredacteur werd, schreef ik diverse artikelen voor het blad. Daar was een reeksje bij dat gebaseerd was op het stamboomonderzoek van mevrouw Marie Schaap-Jongens dat terugging tot begin zeventiende eeuw. Van een aantal personages had zij de gegevens

aangevuld met informatie uit notariële en andere archieven.' 'Van die dossiers mocht ik verhalen maken. Uiteraard legde ik het resultaat aan haar voor. De communicatie met haar verliep nog niet digitaal. Als ik een stuk af had, stuurde ik dat op en maakte ik een afspraak om het met haar door te nemen. Ze sprak over al die verre verwanten alsof ze hen gisteren had ontmoet en bij de koffie kreeg ik steevast een "dopers koekje" geserveerd, dat wil zeggen van het merk Quaker-biscuits. De reeks hield op toen Marie Schaap in juli 2009 op 87-jarige leeftijd overleed.'

Beeldpublicatierechten

Wikje: 'Ik maak me zorgen over de strengere regels voor het beeldrecht, waardoor steeds meer materiaal achter slotjes zit en verre nazaten van rechthebbenden soms exorbitant hoge prijzen vragen. Dat wordt voor onze opvolgers een terugkerend dilemma.'

Goed ingespeeld team neemt besluit

In de loop der jaren zijn ze een goed op elkaar ingespeeld duo geworden, al was sinds de verhuizing van Wikje de fysieke mogelijkheid om elkaar te zien in redactievergaderingen minder aanwezig. Corrie was de eerste die haar besluit om te stoppen kenbaar maakte en Wikje sloot zich daarbij aan. Beiden hebben nu niet meer de druk van de deadlines en kunnen zich storten op andere bezigheden. Tot slot een unanieme oproep van beiden aan de Zaankanters: 'Wees zuinig met je erfgoed, laat de geschiedenis niet verkommenen.' ●

Lean van 't Hooft is redacteur van *Zaaans Erfgoed*.

BRON
• Interview met Corrie van Sijl, Wikje en Ruud van Ritbergen. Met dank aan Bas van Ritbergen en Jur Kingma.

Dirck Gerritsz, een Wormerveerse pionier

De vroege industrialisatie van Wormerveer

Aan het einde van de zestiende eeuw maakte de Zaanstreek een stormachtige ontwikkeling door. De economie en de bevolking groeiden enorm. Het was een tijd van pioniers; er was durf, experimenteerdrijf, kapitaal en vasthoudendheid nodig om na de verwoestingen door de oorlog met Spanje de bedrijvigheid weer op gang te brengen. De overstap van handkracht en paardenkracht naar windkracht speelde daarbij een grote rol. Sommige van de Zaanse pioniers genieten nu nog enige bekendheid, zoals Pieter Ghijsen, de grote scheepsbouwer en houthandelaar in West-Zaandam, en Pieter Jansz Stijfelmaker, die in Zaandijk zowel de eerste verfmolen als de eerste papiermolen oprichtte.

Wat minder bekend zijn de Wormerveerse pioniers: Dirck Gerritsz, Claes Baertsz en Pieter Jacobsz, van wie de eerste wel de belangrijkste is. Dit drietal stichtte in Wormerveer de eerste oliemolens en de eerste papiermolen.

De herkomst van Dirck Gerritsz

Wat weten we van Dirck Gerritsz? Gerrit Jacob Boekenoogen, die wij nu nog kennen van zijn standaardwerk *De Zaanse volkstaal*, maar die ook veel genealogisch en heraldisch onderzoek heeft gedaan, vond al rond 1918 de vader en grootvader van Dirck Gerritsz. Sinds kort kan daar nog een overgrootvader aan worden toegevoegd, zodat de stamreeks nu begint met Claes Arisz (geb. ca. 1490); deze kwam niet van ver. Hij woonde in de Kerkbuurt van Westzaan, waar ook de schout en de pastoor woonden. Hij overleed al voor 1543, want in het belastingregister van dat jaar komt voor 'Dirckge(n) claes arys z(n) wed(uw)e'. Hun zoon Jan Claes Arisz (ca. 1515 - na 1596) bezat rond de Kerkbuurt een flinke oppervlakte aan land. Hij was meerdere keren schepen van de banne van Westzaan.

Van Westzaan naar Alkmaar

De zoon van Jan Claes Arisz was Gerrit Jan Claes Aris (ca. 1540 - na 1609), meestal Gerrit Jansz genoemd. Nadat de Spaanse troepen in 1573 Assendelft en Zaandam hadden ingenomen werd het leven in Westzaan steeds moeilijker. Op 20 februari 1574 overvielen de Spaanse troepen het dorp, geholpen door het ijs op de sloten. De bewoners sloegen op de vlucht en zochten bescherming in Wormer.

Maar toen op 26 februari ook Wormer en Jisp werden ingenomen moest de vlucht verder gaan, naar de Noord-Hollandse steden, vooral Hoorn en Alkmaar. De verwoesting van met name Wormerveer en het noorden van Westzaan was zo groot dat terugkeer niet zo snel mogelijk was en daardoor komen we ook nog jaren later Zaankanters tegen die in de steden bleven wonen. Zoals Gerrit Jansz, die in 1609 nog als 'poorter der stede van Alcmaer' te boek stond.

Van Alkmaar naar Wormerveer

Gerrit Jansz had in 1588 wel al bezittingen in Wormerveer: een flinke oppervlakte aan land en een eenvoudig huis, dat gebruikt werd door zijn zoon Claes Gerritsz Max (ca. 1570 - na 1635). De andere zoon was Dirck Gerritsz. Deze bezat in 1596 land in Wormerveer, maar het is onzeker of hij hier toen ook al woonde. Dat was wel het geval in 1610: toen bezat hij aan de zuidkant van het dorp, daar waar het zich snel uitbreidde, een groot erf met twee huizen.

Uit een bijzondere handgeschreven bron, het zogenaamde *register Dekker*, blijkt dat Dirck Gerritsz is geboren in 1565.¹ Dat was waarschijnlijk nog in Westzaan. Hij trouwde rond 1595 met Maartje Willems, geboren in 1571. Dirck Gerritsz overleed 3 april 1626, 61 jaar oud. Maartje Willems overleed pas in 1664, 92½ jaar oud.

Grondlegger van de olieslagerij en papiermakerij in Wormerveer

Nadat Wormerveer al sinds 1536 een korenmolen had (en korte tijd twee), werd in 1618 de eerste industriemolen, een oliemolen, gebouwd. Deze was een gezamenlijke onderneming van Claes Baertsz (overl. 1628), Dirck Gerritsz en zijn zwager Pieter Jacobsz (1565 of 1566 -1650), die getrouwd was met Grietje Gerrits, de zuster van Dirck Gerritsz. Met zijn drieën bezaten zij vanaf iets voorbij de huidige Goudastraat tot aan het begin van het Zandijkewegje alle grond langs de Zaan. Aan de huidige Zaanweg hadden Claes Baertsz en Dirck Gerritsz elk een groot erf. De nog onbebouwde Dubbele Buurt én het Zuideinde waren geheel in handen van Pieter Jacobsz, die ook wel Pieter Jacobsz Nelen werd genoemd. Hij stamde mogelijk ook uit een gezin dat in 1574 naar de stad was gevlucht, want dit erf was al in 1588 in gebruik bij 'Die kinderen van neleman tot eedam'. De eigenaar van dit enorme erf was in 1588 nog Gerrit Jansz en het vererfde dus op zijn schoonzoon. De nieuwe oliemolen kwam te staan op de grond van Pieter Jacobsz, maar de windbrief van 2 augustus 1618 werd aan het drietal verleend. Daarna volgde de bouw van de eerste Wormerveerse papiermolen, op het erf van Dirck Gerritsz. De windbrief van 22 november 1621 staat op zijn naam. De derde molen verrees op het erf van Claes Baertsz. De windbrief op zijn naam dateert van 18 december 1624. In deze windbrief wordt steeds gesproken over een houtzagersmolentje, maar een opmerking in de marge van de windbrief rept van een oliemolen en dat lijkt waarschijnlijker.

Daarna bouwde Pieter Jacobsz nog oliemolen De Eenhoorn aan het Zuideinde. De windbrief van 4 juni 1627 staat alleen op zijn naam; Dirck Gerritsz was toen al overleden. Op de oudste gedetailleerde kaart van de Zaanstreek, door Langedijk opgemeten in 1626 en getekend in 1627, zien we deze eerste vier industriemolens van Wormerveer afgebeeld. Hieruit blijkt duidelijk de centrale rol van deze drie ondernemers bij de start van de molenindustrie in Wormerveer.

Grondlegger van de Zaanse papiernijverheid?

De papiermolen van Dirck Gerritsz was niet de eerste in de Zaanstreek. In Zaandijk was in 1605 al sprake van de papiermolen van Pieter Jansz Stijvelismaecker. In West-Zaandam werd op 18 februari 1616 de windbrief verkregen voor het papiermolentje van de gebroeders Slom en op 24 juni 1616 volgde de windbrief voor De Koger Oud. Niettemin schreef de bekende papierhistoricus Henk Voorn in 1960: 'In de persoon van Dirk Gerritsz. schijnt de schakel te liggen tussen het begin der Hollandse papierfabricage in Alkmaar en het ontstaan der omvangrijke Zaanse papiernijverheid.'²

Het begin van de Hollandse molenindustrie in Alkmaar is elders uitvoerig beschreven.³ Omdat Dirck Gerritsz waarschijnlijk na 1574 in Alkmaar is opgegroeid en daar lange tijd heeft gewoond, ligt het voor de hand dat hij daar in contact is gekomen met de papiermakerij en de olieslagerij. In 1623 kocht hij samen met anderen de twee papiermolens in Egmond aan den Hoef. Tot nu toe is echter nergens gebleken wat Dirck Gerritsz in Alkmaar deed vóór de bouw van zijn papiermolen in Wormerveer. Ook over de activiteiten van zijn vader in Alkmaar weten we niets. Wel was een zekere Gerrit Jansz samen met Jan Claes Wybrantsz eigenaar van de eerste hennepklopper in Alkmaar. In een enkele akte wordt vermeld dat hij uit Westzaan kwam, in een andere dat hij in Wormer woonde. Blijkens het maatboek van de banne van Westzaan van 1588 was er inderdaad een Gerrit Jansz met veel landbezit onder Westzaan, die niet in Westzaan maar in Wormer woonde. Dit was echter niet de vader van Dirck Gerritsz. En dan is er nog de Gerrit Jansz die met anderen in Alkmaar in 1594 toestemming vroeg om een volmolen te mogen bouwen, en Gerrit Jansz, burger tot Alkmaar, die op 5 januari 1596 een windbrief kreeg voor de bouw van een korenmolen aan de Heiligeweg buiten de stad Amsterdam. Zestig jaar na Voorn kunnen we de rol van Dirck Gerritsz en zijn vader nog steeds niet definitief duiden.

Grondlegger van de Friese doopsgezinde gemeente

Naast zijn activiteiten als ondernemer vervulde Dirck Gerritsz nog een opmerkelijke rol. Hij was 'leraar' (voorganger, predikant) van de Friese doopsgezinde gemeente in Wormerveer. In Wormerveer bestonden aan het begin van de zeventiende eeuw twee doopsgezinde gemeenten: de Waterlandse en de Friese. Over deze

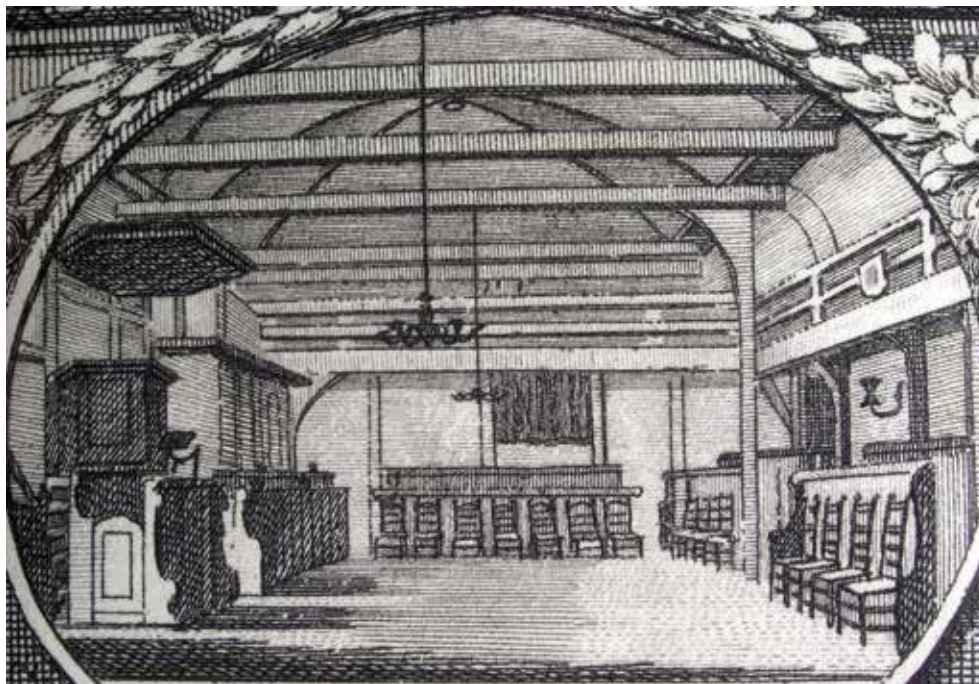

Uitsnede uit de kaart van Langedijk (1627), met van boven naar onderen oliemolen De Eenhoorn aan het Zuideinde, de oliemolen van Pieter Jacobsz in de Dubbele Buurt, de papiermolen van Dirck

Gerritsz naast het sluisje en de houtzaagmolen of oliemolen van Claes Baertsz (het zuidzuidoosten is boven).

NOORD-HOLLANDS ARCHIEF TOEGANG
560, INV.NR. 1247

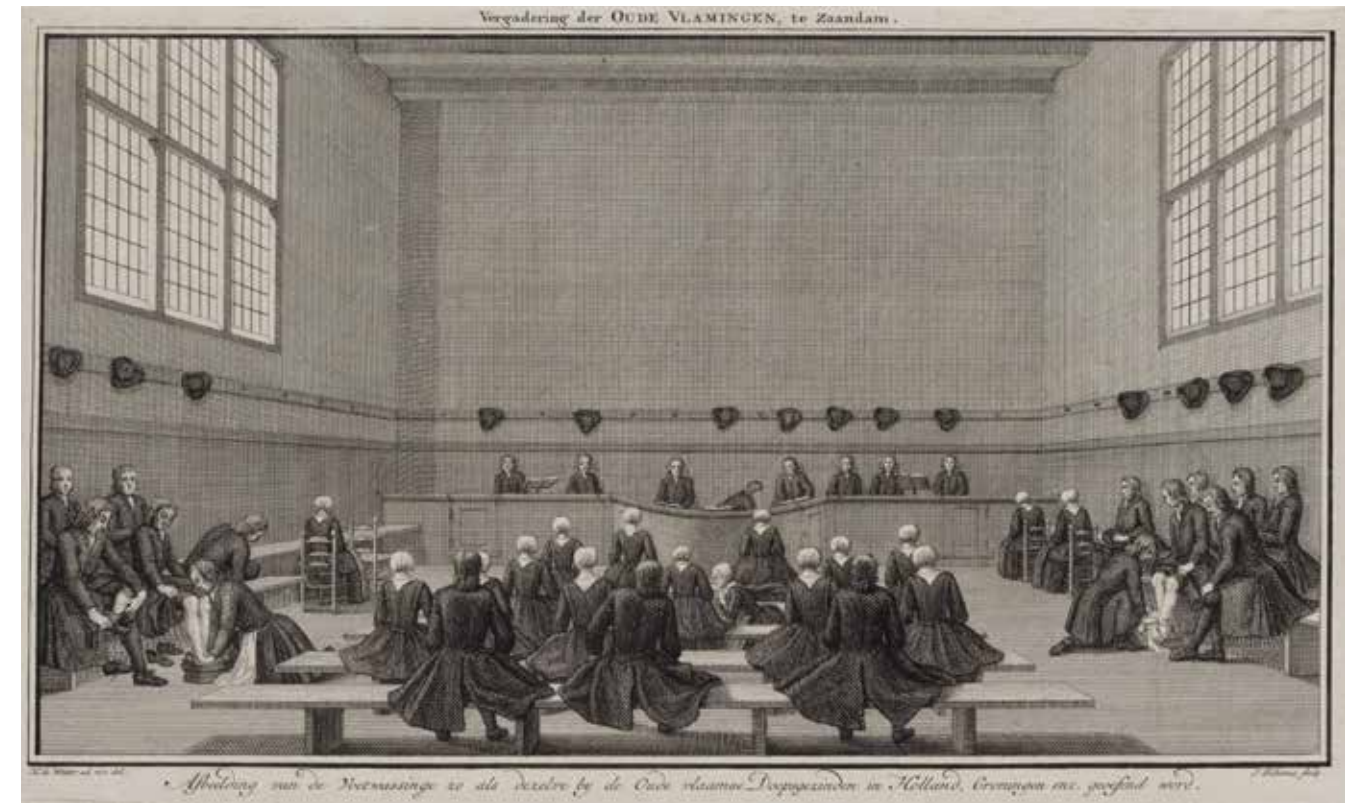
benamingen 'Waterlands' en 'Fries' bestaat vaak misverstand. Zij hebben, net als de Vlaamse gemeenten, niets met de herkomst van de gemeenteleden te maken en zijn dus zeker geen aanwijzing voor immigranten uit Friesland of Vlaanderen. Het waren partijnamen die zijn ontstaan bij zestiende-eeuwse conflicten onder de doopsgezinden. In de Zaanstreek waren er in alle dorpen doopsgezinde gemeenten van de Waterlandse richting, van de Friese richting echter alleen een in Westzaan en Wormerveer (de Friesen in Zaandam hoorden nog lange

In 1644, achttien jaar na de dood van Dirck Gerritsz, werd de eerste kleine vermaning vervangen door deze grote vermaning achter het huis Zaanweg 64, die tot 1831 in gebruik bleef. Uitsnede uit de prent *Voor de doopgesinde gemeenten aan de Zaan* van C. Brouwer (achttiende eeuw).

FOTO NICO ATEN

› De voetwassing, hier in de achttiende eeuw bij de Oude Vlamingen in Zaandam, werd aan het begin van de zeventiende eeuw ook in de Friese gemeente te Wormerveer nog gebezigd. GAZ 11_0533

Titelblad van de Twee corte Vermaen-brieven van Dirck Gerritsz, die na zijn dood werden uitgegeven.

COLLECTIE VAN DE VERENIGDE DOOPSGEZINDE GEMEENTE TE AMSTERDAM, INV.NR. OK65-449

tijd bij Westzaan voordat zij zich zelfstandig maakten). Omdat er in Wormerveer zowel een Waterlandse als een Friese gemeente was, heeft men lang gedacht dat ook in Wormerveer rond 1555 de gemeente was gescheurd, wat dan meteen een aanwijzing zou zijn voor hun vroege bestaan. Maar het is ook mogelijk dat de Friese gemeente later is ontstaan. Het valt namelijk op dat de Waterlandse vermaning in het hart van het oudste deel van het dorp lag, terwijl de eerste Friese vermaning aan het zuidelijke uiteinde werd gebouwd, daar waar het dorp groeide. Wellicht zijn er Westzaanse doopsgezinden naar

Wormerveer verhuisd, zoals de familie van Dirck Gerritsz. Maar dan is moeilijk te verklaren waarom de Friese gemeente in Wormerveer veel eerder zelfstandig was dan de Friese gemeente in Zaandam, waarvan vaststaat dat deze vanuit Westzaan is ontstaan.

Er is een belangrijke aanwijzing dat de familie van Dirck Gerritsz niet van begin af aan tot de Friese richting heeft behoord. Immers, zijn grootvader Jan Claes Arisz was meerdere keren schepen van de banne van Westzaan. De Waterlandse doopsgezinden waren wel bereid dit overheidsambt te bekleden, maar voor Friese doopsgezinden was dit volstrekt ondenkbaar. Het ligt daarom voor de hand dat Dirck Gerritsz zijn denkbeelden niet in Westzaan heeft opgedaan, maar in Alkmaar, en dat hij het was die deze naar Wormerveer heeft gebracht. Over die denkbeelden zijn we uitstekend geïnformeerd door een boekje getiteld *Twee corte Vermaen brieven van wijlen Dirck Gerritsz. van Wormer-veer.*

Na het overlijden van Dirck Gerritsz vonden zijn kinderen deze brieven en ze lieten deze in 1629 uitgeven.

De Friese gemeente in Wormerveer moet aanvankelijk zeer behoudend zijn geweest. Dirck Gerritsz vroeg zijn kinderen bijvoorbeeld de voetwassing in ere te houden; een gebruik dat bij de zogenaamde Oude Vlamingen in Zaandam nog in de achttiende eeuw in zwang was.

De gemeente bestond aanvankelijk voor het grootste deel uit familieleden van Dirck Gerritsz en Claes Baertsz en dat versterkt de indruk dat we in Dirck Gerritsz de grondlegger van deze gemeente kunnen zien.

Talrijk nageslacht

Dirck Gerritsz heeft tot slot een bijzondere rol in de Zaanstreek gespeeld door een zeer talrijk nageslacht na te laten. Hij had acht kinderen die de volwassen leeftijd bereikten: Jan Dircksz Peetoom (1595-1658), Maartje Dirks (1599-

1688), Gerrit Dircksz (1601-1659), Klaas Dircksz (1603-1665), Cornelis Dircksz Blaauw (1606-1661), Willem Dircksz (1609-1665), Pieter Dircksz (1610-1680) en Oom Jacob Dircksz (1615-1689). Van de meer dan dertig kleinkinderen stammen nu duizenden mensen af. Onder dit nageslacht zien we tal van invloedrijke kooplieden, molenbezitters en industriëlen, zoals Dirk Blauw (1701-1782), de grootste papiermaker van zijn tijd, die met vijf kapitale papiermolens werkte. Door de vele onderlinge familiebanden stammen nu veel mensen ook meerdere keren van Dirck Gerritsz af. Wormerveerse leden van de familie Vis bijvoorbeeld op negen verschillende manieren. ●

NOTEN

- 1 Het register Dekker is een verzameling genealogische aantekeningen die rond 1830 is gemaakt door Cornelis Dekker (1778-1863). Hij gebruikte onder andere een niet bewaard gebleven ledenregister van de Friese doopsgesinde gemeente te Wormerveer, dat in de achttiende eeuw door Dirk Breeuwer was opgesteld.
- 2 H. Voorn, *De papiermolens in de provincie Noord-Holland* (Haarlem 1960) 241 en vergelijkbaar 409.
- 3 H. Kaptein, *Nijverheid op windkracht. Energietransities in Nederland 1500-1900* (Hilversum 2017).

BRONNEN

- *Register Dekker*, handschrift in particulier bezit.
- Registers van appointementen, nieuwe serie. Nationaal Archief, Den Haag, Grafelijkheidsrekenkamer Registers, toegang nr. 3.01.27.01; 1596-1600, inv.nr. 161; 1619-1624, inv.nr. 166.
- J. Aten, *Wormerveer langs weg en Zaan* (Wormerveer 1967).
- L. den Engels e.a., 'Eerste gewin is kattengespin. De eerste windhenneklopper ter wereld', *Oud Alkmaar* (2011) 5-13.
- H. Voorn, *De papiermolens in de provincie Noord-Holland* (Haarlem 1960).

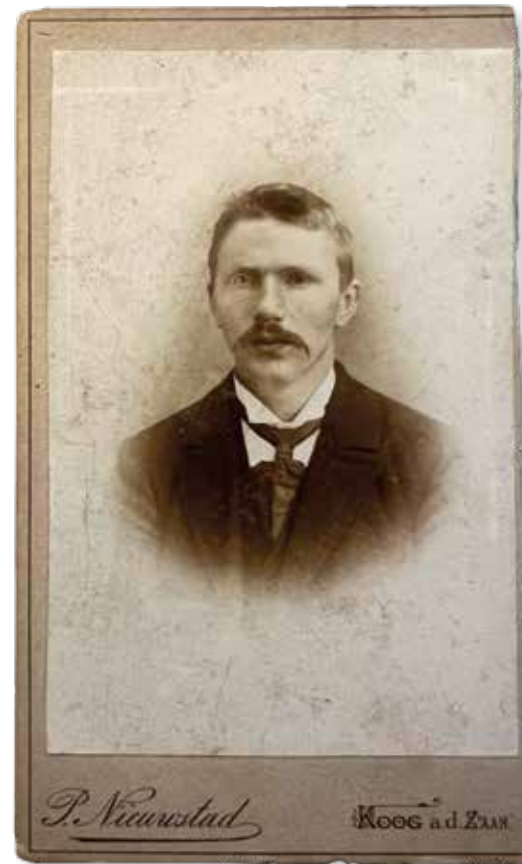
ADVERTENTIE

Shoppingcenter Noorderveld Wormerveer floriskeukens.nl

Hoe een houten arm mij in het archief bracht

Ook over doodgewone mensen is gelukkig veel te vinden

‘Ik mocht altijd bij hem op schoot zitten, en dan mocht ik altijd aan zijn houten arm voelen. Waarom hij die had? Geen idee, toen ik de leeftijd kreeg om het te vragen was hij al lang dood.’ Aan het woord was mijn oma, Marijtje Hooijschuur (1915-2004). Bijna haar hele leven woonde ze in een kleine arbeiderswoning van Leo XIII in de Jan Bouwmeesterstraat in Zaandam. Was zij in mijn jonge jaren vooral een lieve oma die mij verwende met chocolade, op latere leeftijd werd zij een interessante gesprekspartner.

Iedere week zocht ik haar wel op, en tijdens de koffie of het broodje eten (‘Toe jongen, neem nog wat’) spraken we steeds vaker over haar jeugd. Ze vertelde veel over de armoede én de gezelligheid, en vooral over haar zachtaardige vader, die ondanks zijn armoede nog zaken weggaf. Er kwam nog veel meer langs: de schulden, de katholieke kerk, de Joodse garenverkoper die aan de deur kwam. En heel vaak ging het over het overlijden van haar ouders: drie maanden na elkaar, toen zij pas twaalf was en haar oudste broer Loo haar voogd werd. Ze vertelde hoe zij al jong, als naaister bij een rijkere familie, geld moest binnenbrengen en school er dus bij was ingeschoten. Daarom had ze bijvoorbeeld ook nooit kaart leren lezen. Ze vond het heel jammer dat ze zo weinig over haar ouders wist. Waarom had haar vader eigenlijk een kunstarm, hoe kwam hij in de schulden? Ze wist dat hij een tijdje een winkel had gehad en failliet was gegaan, en daarna brood had gevent voor de katholieke coöperatie, maar verder kwam ze niet.

Archiefonderzoek

In overleg met mijn oma besloot ik eens te kijken of de familie in het archief sporen had achtergelaten. Het werd het begin van een geweldige tijd samen. Iedere week dook ik wel een nieuw feitje op en met een fotokopie van een akte, notulen of een rechterlijke uitspraak toog ik dan naar mijn oma. Ik liet haar zien wat ik gevonden had, en deze gegevens maakten bij mijn oma weer allerlei herinneringen los. Herinneringen waarmee ik weer in het archief verder kon. Zo werden onze gesprekken steeds interessanter,

en die hebben we gevoerd tot ze te oud werd en ten slotte op 89-jarige leeftijd overleed.

Faillissement in Medemblik

Het verhaal van mijn oma en haar familie bleek een doorsnee verhaal van vele doodgewone Zaankanters te zijn, en daarmee dus razend interessant. Mijn overgrootvader, Hendrik Hooijschuur (1870-1928) heeft zeer waarschijnlijk in één van de vele houtzaagmolens zijn arm verloren, al heb ik het definitieve bewijs daarvan nog steeds niet kunnen achterhalen. Wel zeker is dat hij, invalide en dus straatarm (het gebeurde vlak voor de invoering van de Ongevallenwet van 1901 en hij kreeg dus geen uitkering), samen met zijn zus naar Medemblik is vertrokken en daar in een winkel van Verkade is gaan werken. Na zijn trouwen met Marijtje Brantenaar (1872-1928) is hij zelf deponhouder van Verkade geworden.

Het moet een barre tijd zijn geweest. Niet alleen, zo vond ik onlangs nog via de website Delpher, omdat er drie jonge kinderen omkwamen, maar ook omdat mijn grootouders niet geschikt bleken voor het voeren van een dergelijke winkel. De schulden stapelden zich op en in 1908 werd het faillissement uitgesproken. Dat was uiteraard tragisch voor mijn voorouders, maar het bood mij een uniek inkijkje in hun leven. De rechtbank liet namelijk, met het oog op de schuldeisers, een uitgebreide inventaris opstellen van al hun bezittingen. En zo kwamen mijn oma en ik heel precies te weten dat haar ouders een vogelkooi, kapokmatrassen, kasten en kaarsen hadden. Het stelde niet veel voor, de rechtbank ging er dan ook van uit dat na ‘den verkoop der

weinige tot den boedel behorende roerende goederen er zeer zeker weinig of niets ter verdeling van de crediteuren zal overblijven’. De verkoop werd met een advertentie en een omroeper (‘kosten fl. 1,50,-’) in het kleine Medemblik bekend gemaakt. Wij konden ons bij het lezen amper een voorstelling maken van de schaamte die ze moeten hebben gevoeld.

Coöperatie De Voorzorg

Berooid keerde het gezin, ouders en zeven nog levende kinderen, terug naar de Zaanstreek. De katholieke gemeenschap bood hulp en beschutting, want na een korte

◀ Bidprentjes uit 1928 ter gelegenheid van het overlijden van Hendrik Hooijschuur en Marijtje Brantenaar, de overgrootouders van de auteur.

PRIVÉCOLLECTIE

In Medemblik bespeelde Hendrik Hooijschuur ondanks zijn handicap de trombone bij harmonie Crescendo. Op de foto staat hij rechts achteraan.

PRIVÉCOLLECTIE

Kennisgeving in de krant van het openen van het Verkadedepot in Medemblik.

DELPHER

De R.K. Coöperatie De Voorzorg aan de Rosmolenstraat 32 te Zaandam.

GAZ28_27465. FOTO

RONALD PEETERS NOORDHOLLANDS

DAGBLAD COLLECTIE

tussenstop op de Schoolmeesterstraat (waar mijn oma werd geboren) wisten zij in 1915 een nieuwe arbeiderswoning van Leo XIII aan de Jan Bouwmeesterstraat, voorheen het Smidspad te verkrijgen. In 1916, bij de watersnood die Waterland trof, stond de woning nog korte tijd onder water. Met het zuiveren van rijst, erwten lezen, bouillonblokjes inpakken en kranten rondbrengen wist de familie het hoofd boven water te houden.

Maar de katholieke gemeenschap bood nog meer hulp. De katholieke arbeiders, bij elkaar zo'n vijfhonderd gezinnen, vormden binnen de rode Zaanstreek een hechte en goed georganiseerde club, die zich assertief tegenover de socialistische omgeving én de katholieke elite opstelde. Net als de socialisten organiseerden zij zich onderling in coöperaties, en een daarvan was De Voorzorg. Het gebouwtje daarvan staat er nog, Rosmolenstraat 32. Hendrik Hooijschuur werd er lid van door geld in te leggen.

Kort daarna werd hem gevraagd om voor De Voorzorg broodventer te worden, waarschijnlijk een geste om het gezin te helpen. Met een broodkar en een broodmand aan zijn kunstarm trok hij door de Rosmolenbuurt, waardoor de vingers van de arm beschadigden, die zijn kinderen dan moesten herstellen.

Te goedhartig

Dit was de tijd waar mijn oma over vertelde. Dat hij het niet over zijn hart kon verkrijgen om mensen zonder geld geen brood te geven, en dat hij het dan maar weggaf of het geld voorschoot. Ik twijfelde soms wel enigszins aan het verhaal: idealiseerde oma haar vader niet? Maar het archief bood duidelijkheid. Tot mijn grote geluk waren daar de notulen van de coöperatie bewaard, en daaruit bleek dat hij inderdaad te veel weggaf. Na het snelle overlijden van beide ouders, Hendrik en Marijtje, drie maanden na elkaar, werd de inleg dan ook niet aan de kinderen uitgekeerd maar met de schulden verrekend.

Het huwelijk van Marijtje Hooijschuur

Mijn oma zou in 1938 trouwen met Dirk Visscher (1911-1995), een jongen die haar had zien lopen als ze het rondje liep over de Oostzijde en (fluwelen) Westzijde. Toen ik mijn oma zo uitgebreid sprak, was hij al overleden, maar uiteraard kwam ook zijn jeugd regelmatig ter sprake. Ze deelden met elkaar de geschiedenis van armoede, maar verder hadden ze een totaal andere achtergrond.

Van gereformeerd naar katholiek

Dirk Visscher kwam uit het streng christelijk-gereformeerde Elburg. De armoede én de naderende afsluiting van de Zuiderzee had de familie Visscher (net als vele andere Elburgse families zoals Van 't Goor etc.) naar de Zaanstreek verdreven. Zij meerden hun botters letterlijk aan bij de fabrieken in de Koog om vervolgens bij Duyvis aan de slag te gaan. De overgang van het strenge Elburg naar de Rode Zaan was een schok, maar voor een deel van de kinderen ook een bevrijding. Manus Visscher, de oudste broer van Dirk, speelde al snel op zondag voetbal en werd zelfs een van de sterspelers van K.F.C. dat het tegen Ajax opnam. En mijn opa verloor prompt zijn gereformeerde geloof toen hij de katholieke Marijtje zag flaneren in de Westzijde. Hij nam zelfs, om te mogen trouwen, dat laatste geloof aan. De rest van zijn leven zou hij een verschrikkelijke wrok koesteren tegen de ouderlingen die wel een grote mond hadden over het overtreden van kerkelijke regels, maar die niet thuis gaven als iemand in armoede verkeerde. Ik kan me nog heel levendig herinneren dat hij op feestjes, als hij een borreltje op had, heel emotioneel kon zijn als dit ter sprake kwam.

Ook dit verhaal intrigeerde me, en dat bracht mij naar het archief van Elburg. Weer bleken de herinneringen te kloppen. In de notulen van de kerkenraad vond ik inderdaad een verzoek om steun van zijn vader, omdat de botter verouderd was en het gezin armoede leed. Dat verzoek werd afgewezen.

De aankomst van de familie Visscher met hun botter bij de Boschjesstraat. Op de voorplecht Dirk Visscher.

PRIVÉCOLLECTIE

Mijn opa en oma waren doodgewone mensen. Voor de oorlog arm opgegroeid, alles bij elkaar schrapend om een redelijk bestaan te kunnen leiden. En na de oorlog sterk vooruitgegaan door de algemene welvaartsstijging. Doodgewone mensen, maar bovenstaand verhaal laat zien hoeveel er ook van hen nog te achterhalen is. Ik ben ontzettend blij dat ik zoveel heb uitgezocht. Het heeft ervoor gezorgd dat ik armoede, en wat het met mensen doet, veel beter ben gaan begrijpen, en dat heeft mij weer gemotiveerd om de politiek in te gaan of voor Leergeld Zaanstad te werken. Maar het heeft vooral de band met mijn oma, Marijtje Hooijschuur van de Jan Bouwmeesterstraat, versterkt. Dat nemen ze mij nooit meer af. ●

BRONNEN

- Gemeentearchief Zaanstad PA-0099 R.K. Coöperatie De Voorzorg U.A. Zaandam.
- GAZ OA-0141 Bevolkingsregister Zaandam.
- Westfries Archief Bevolkingsregister.

LITERATUUR

- Hans Luiten, *Tegen de verdrukking van sommige kapitalistische zijden, de katholieke arbeidersbeweging te Zaandam voor de Tweede Wereldoorlog*,

Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 2001.

Geïnteresseerden kunnen de scriptie opvragen met een mail naar hansluiten@planet.nl.

- Jan Pieter Woudt, 'Prille aanzet tot een eigen beweging. Rooms-katholieke arbeiders in Zaandam (1), *Zaans Erfgoed* 22 (herfst 2007) 12-15.
- Jan Pieter Woudt, 'Een weerbare groep. Rooms-katholieke arbeiders in Zaandam (2), *Zaans Erfgoed* 23 (winter 2007) 10-13.

ADVERTENTIES

Een suikermolen met Zaanse connecties

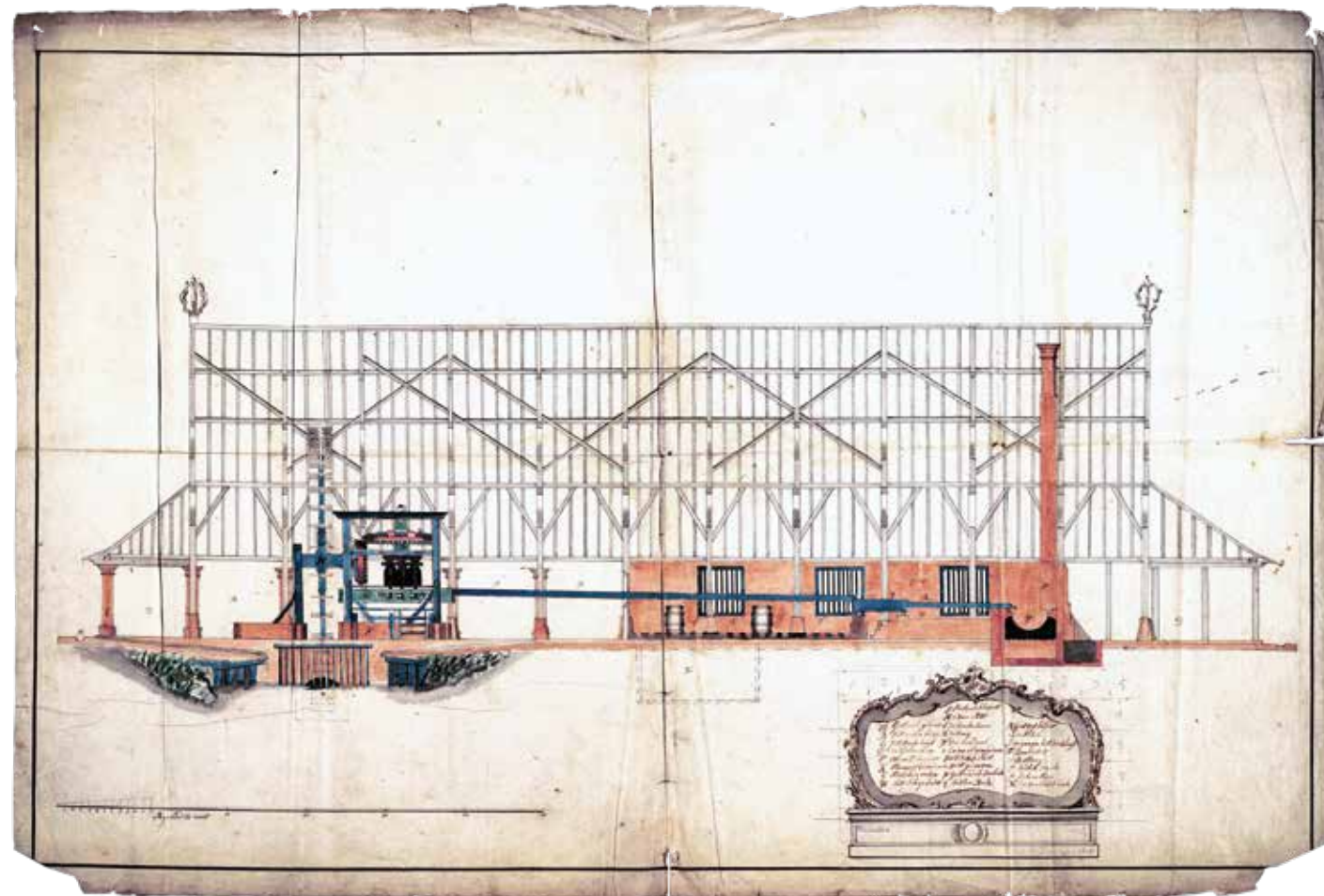
Een bijzondere archiefvondst die ons verbindt met het slavernijverleden

Speelde de slavernij een rol in de Zaanse geschiedenis? Dat leek mij onwaarschijnlijk, want er waren immers geen Zaanse suikerfabrieken of katoenspinnerijen. Maar soms duiken in archieven tekeningen of documenten op die niet meteen worden herkend, met een heel gepuzzel tot gevolg. En soms brengt zo'n vondst ons tot nieuwe inzichten. Zo leidde een onbekende tekening in het archief van Vereniging De Zaanse Molen tot een nieuwe visie op de Zaanstreek en het slavernijverleden.

In *Zaans Erfgoed* 86 betoogden Victor Enthoven en Piet Kleij dat de Zaanstreek een beperkte betrokkenheid bij het Nederlandse slavernijverleden heeft. Op macroniveau geldt dat zeker. De meeste Zaanse kanters hadden een beperkte kennis van wat er gaande was buiten hun directe gezichtskring en profiteerden er niet van. Een onbekende tekening bewijst dat er banden zijn geweest. Het is geen afbeelding van een Zaanse molen, maar wat dan wel? Het zou een watermolen zijn. Ik dacht in eerste instantie aan een machine om de stinkende stadsgrachten door te spoelen. Ik legde de tekening voor aan verschillende Britse vrienden. Molenmaker John Boucher zag er meteen een koloniale suikermolen in. Willem van Bergen, voorzitter van de International Molinological Society en expert op het gebied van koloniale suikermolens, herkende de tekening als een suikermolen uit Suriname. Fulco Rol, collectiebeheerder van het archief van Vereniging De Zaanse Molen, zorgde voor een afbeelding in hoge resolutie. Hij ontdekte dat op de tekening stond: 'F.J. Kuipers, 1785'. Deze tekening in een Zaanse collectie blijkt een van de twee technische tekeningen van suikermolens uit de achttiende eeuw te zijn. Dat roept nieuwe vragen op over de connectie met de Zaanstreek.¹

De Zaanstreek en Surinaamse plantages

Er zijn verschillende Zaanse connecties bekend met Surinaamse plantages. Zo antwoordde Pier van Leeuwen, conservator van het Honig Breethuis, op een vraag van mij: 'Wellicht stond de machine op plantage 't Merveille in Suriname, die in Zaanse handen was. De Koogse burgemeester Evert Smit was eigenaar.' Van deze plantage bestaat een kijkkast, gemaakt door Gerrit Schouten (1779-1839) (zie de afbeelding hiervan in *Zaans Erfgoed*

86, pag. 14). Hij groeide op in Suriname als kind van een Nederlandse vader en Surinaamse moeder en was een van de eerste 'algemeen geaccepteerde' creoolse, niet-blanke kunstenaars van Suriname. Zijn kijkkasten werden door kolonialen meegenomen als souvenir als ze teruggingen naar Nederland. Deze is opgenomen in de permanente tentoonstelling van het Wereldmuseum Amsterdam, voorheen het Tropenmuseum. Het hele verhaal over de plantage is door George Slieker beschreven aan de hand van het familieportret van Herman Buhk (1815-1879) en zijn vrouw Elisabeth Johanna Albertina de Jager (1844-1867) in het Honig Breethuis. Dat is in 1962 geschonken door Evert Smit.²

Van suikerriet naar suiker

Suikerriet stamt uit Nieuw-Guinea. Via China en de Arabische wereld kwam het op het Iberisch Schiereiland. Vanuit Portugal bereikte het Madeira en later Brazilië en de Caraïbische eilanden. Er zijn in de loop van de eeuwen talloze manieren bedacht om het sap uit de suikerrietstengels te persen. De eenvoudigste werktuigen waren handvijzels en stampvijzels, later gevolgd door schroefpersen en kollergangen (rechtopstaande stenen die ronddraaien over een liggende platte steen, red). De Chinezen hadden al molens met verticale rollers die door spierkracht werden bewogen. Het werktuig bestond meestal uit drie houten rollers waarvan de middelste werd gedraaid. Zo kon het suikerriet twee persgangen ondergaan. In 1493 nam Columbus op zijn tweede reis naar het Caraïbische

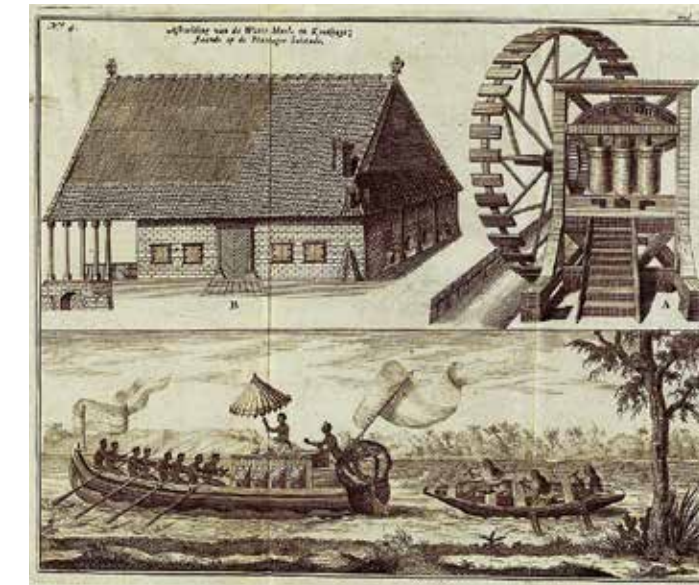
gebied suikerriet mee.³ Toen Brazilië een Nederlandse kolonie was, werden er vele suikermolens gebouwd, aangedreven door spierkracht van slaven en vooral van ossen. In 1652 werd er in het latere Suriname voor het eerst suiker geplant op een plantage langs de Marowijne en in 1654 langs de Commewijne. In 1667 veroverden de Zeeuwen deze gebieden, waar een jaar later al 23 suikerplantages werden geteld. In 1674 werd de eerste suiker naar Amsterdam verscheept.⁴

Getijdenmolens in Suriname

De eerste suikerplantages in Suriname werden aangelegd op de hogere zandgronden. Vanaf het midden van de achttiende eeuw werden ook suikerplantages aangelegd in het poldergedeelte aan de kust. Op de hogere gronden werd waarschijnlijk gebruik gemaakt van watermolens, aangedreven door stromend water.⁵ De suikermolen op waterkracht was door de Hollanders ontwikkeld in de kolonie Brazilië. In Suriname waren het meestal getijdenmolens, omdat de Suriname Rivier een getijdenverschil van meer dan 1½ meter heeft. De vloed liep 100 km het land in. De suikermolens zouden alleen werken op de dagen rond springvloed. Er zouden in 1667 veertig tot vijftig suikerplantages in het latere Suriname zijn geweest met dertig watermolens. Dertig jaar later waren er 150 suikerplantages, maar het aantal molens is niet bekend. In 1832 waren er 108 suikerplantages met zeventig watermolens, dertig stoomsuikermolens en nog acht molens aangedreven door paarden. In 1853

De intrigerende tekening in het archief van Vereniging De Zaanse Molen. Geen Zaanse molen, maar wat dan wel? De letters in de tekening verwijzen naar de functiebeschrijvingen in het cartouche. BEELDBANK DE ZAAANSE MOLEN 0004199

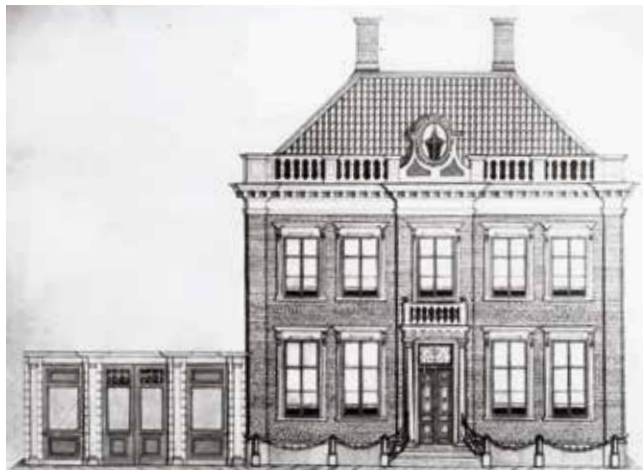
Een door waterkracht aangedreven suikermolen op de plantage Solitude. UIT: BESCHRYVINGE VAN DE VOLK-PLANTINGE ZURINAME DOOR J.D. HERLEIN 1718.

waren er nog 89 suikerplantages met 35 watermolens, 52 stoommolens en twee paardenmolens. Na de afschaffing van de slavernij bleken er in 1877 nog 23 suikerplantages.⁶ Vanaf het midden van de negentiende eeuw werden vooral suikerrietmolens gebouwd met horizontale gietijzeren rollers, aangedreven door stoommachines. De suikermolen op waterkracht was typisch een vroeg-industriële fabriek, die vooral in Suriname en Brits- en Frans-Guyana werd aangetroffen. Op Barbados waren in 1846 nog 506 windmolens in bedrijf op suikerrietplantages.⁷ In Suriname waren toen al heel wat suikermolens verstoemd. Het is dus aannemelijk dat de tekening uit het Zaanse molenmuseum uit de achttiende eeuw stamt. Het met potlood gekrabbelde 1785 past in tijd bij het feit dat Zaanse kooplieden investeerden in suikerplantages.

Suikerplantage 't Merveille

De plantage 't Merveille werd door Albert Abraham van Heijst (1705-1754) gesticht aan de Suriname Rivier. Zij was genoemd naar zijn echtgenote Pina de Merveille en mat 750 ha. In 1744 werkten er 107 tot slaaf gemaakte Afrikanen in de koffie- en suikerteelt. Rond 1845 waren dat er 222; bij de afschaffing van de slavernij nog 142. Vrij kort na de afschaffing werd de plantage verlaten. In 1770 bleek dat naast Van Heijst & Comp. ook Zaanse kooplieden eigenaren waren. Vanaf 1794 belegde Evert Cornelis Smit (1774-1823) in aandelen van deze plantage. Jan de Jager, een neef van zijn echtgenote Trijntje Honig, was plantageadministrateur in Suriname. Herman Buhk

Het huis Lagedijk 146 te Zaandijk werd in 1831 gebouwd in opdracht van verfmaler Cornelis Kuiper. GAZ 22_04826

Een Surinaamse suikerplantage in 1839. Links de getijdenmolen die verticale rollers aandrijft. Op de voorgrond het kookhuis waar de suiker werd geraffineerd en rechts op de achtergrond een door ossen aangedreven verticale molen.

TEKENING P.J. BENOIT, LITHOGRAFIE
P. LAUTERS UVA BIJZONDERE COLLECTIES
UBM: 952 C 25, PL.57

Welke rol de Surinaamse plantages in het bezit van Zaanse kooplieden speelden, laat het testament van Cornelis Kuiper uit Zaandijk zien. Hij was oorspronkelijk eigenaar van een groot aantal verfmolens in Wormer. Hij bouwde een van de mooiste huizen aan de Lagedijk. Hij verkocht zijn verfmolens en investeerde zijn geld in de opkomende Twentse textielindustrie. Uit de inventarisatie van zijn eigendommen blijkt dat hij textiel fabrieken in Goor en Nijverdal bezat, aandelen in de Dedemsvaart, obligaties, hypotheek, scheepsparten, bezittingen in de Zaanstreek en aandelen in Surinaamse plantages.¹² Plantageaandelen lijken dus onderdeel van de bezits- en risicospreiding van Zaanse kooplieden. Hij kwam in 1845 tragisch om het leven na een mislukte sprong over de muur van het kerkhof van Zaandijk.

Andere verbanden

Er zijn meer Zaanse connecties met Surinaamse suikerplantages. In 1723 schonk Jurgen Menasse Schonevelt de Lutherse kerk in Zaandam een zilveren schaal en een jaar later een koperen kroonluchter. Schonevelt was schipper op Suriname. Zijn echtgenote Stijntje Klaas Prins had de zaagmolen De Snoek in Oostzaandam geërfd. In 1745 liet hij op de werf van Teewis Lijst Rogge een fregat bouwen. Vrijwel tot zijn overlijden in 1757 bleef hij varen op Suriname. Hij vervoerde zelfs de gouverneur over de oceaan. In 1754 nam hij een Afrikaanse Surinamer als knecht mee naar Zaandam, die in de Lutherse kerk werd gedoopt als Manus Pieter. In 1763 bleek zijn plantage Jericho

vervallen. Achtervolgd door schulden zou zijn weduwe in kommervolle omstandigheden sterven.¹³ Beter ging het met Evert Smit, die twintig windmolens in de Zaanstreek bezat, en stijfelmaker, reder en burgemeester van Koog aan de Zaan was.¹⁴ Hij was goed bekend met de technische problemen van molens. Hij bezat 3/8 part in 't Merveille en aandelen in andere plantages. Het is aannemelijk, maar niet bewezen, dat de tekening hoort bij de suikerrietplantages waarin Evert Smit of een andere Zaanse koopman had belegd.

De Zaanstreek en onvrije arbeid

Er is terecht veel aandacht voor de gruwelijke Trans-Atlantische handel in tot slaaf gemaakte Afrikanen. Andere onderdelen van het spectrum van onvrije arbeid zijn het werk van de lijfeigenen in de Russische dorpen en van de Javanen onder het Nederlands-Indische cultuurstelsel. Net als de Chinese contractkoelies op de tabaksplantages op Sumatra en de Indiase contractarbeiders die later in Suriname kwamen.¹⁵ Meer recente voorbeelden zijn de Gulag-straftkampen in de Sovjet-Unie en de gedwongen *Arbeitseinsatz* in Nazi-Duitsland. Het speelt volgens de Internationale Arbeidsorganisatie ILO nog steeds een rol.¹⁶ Buiten West-Europa was in het verleden onvrije arbeid vaak de norm. Tot het midden van de negentiende eeuw kwamen cacaobonen, ongepelde rijst en verfhout van tropische landbouwbedrijven waar werd gewerkt met arbeid van tot slaaf gemaakte Afrikanen of andere vormen van onvrije arbeid. Dat geldt voor ongepelde rijst uit Carolina, Java en Birma, cacaobonen uit Trinidad en Sao Tomé en verfhout uit Brazilië. In de eerste helft van de negentiende eeuw kwam de eerste ongepelde rijst in de Zaanstreek van de plantages in Zuid-Carolina en van Java.¹⁷ Mogelijk moeten ongezaagd hout en de ongepelde gerst uit Oost-Europa ook bij de producten van onvrije arbeid worden gerekend. Het daar bestaande systeem van lijfeigenschap was immers ook een vorm van onvrije arbeid die gepaard ging met lijfstraffen. En in de negentiende eeuw werden in de zeildoekweverij in Krommenie ook katoenen garens gebruikt. Er zitten ook andere kanten aan het slavernijverleden. De Zaanse kaper en zeerover Claes Compaen heeft ongetwijfeld gevangengenomen zeelieden als slaaf verkocht in de Barbarijse havens als Algiers en Tunis. Ook zullen Zaanse zeelieden als slachtoffers van een kaper of zeerover op de Noord-Afrikaanse slavenmarkten zijn verkocht. Maar er is meer te vinden. Zo bouwde de Zaandammer Cornelis Jansz Hoogenboom in 1686 een zaagmolen in Carolina in de huidige Verenigde Staten.¹⁸ Gedwongen arbeid door tot slaafgemaakte Afrikanen was daar toen al bekend.

De historische betekenis van de tekening in het Zaanse molenmuseum

Er zijn talloze prenten van koloniale suikermolens. Vaak zijn het samengestelde afbeeldingen en heeft de tekenaar nooit een suikermolen gezien. Een uitzondering vormen de afbeeldingen van Frans Post uit Brazilië. Hij reisde met

Johan Maurits van Nassau naar de kolonie Brazilië. Zijn schilderijen vormden een visuele lofzang op de nieuwe kolonie met de suikermolen met drie verticale rollers als symbool van moderniteit.¹⁹ De tekening in het Zaanse molenmuseum Wereld van Windmolens is een van de twee bekende werktekeningen van een suikermolen met verticale rollers uit de achttiende eeuw. Het is een symbool van het alledaagse van een koloniale plantage waarin slavenarbeid een centrale rol speelde.

Verder onderzoek

The Past is a Foreign Country volgens de Amerikaanse historicus David Lowenthal.²⁰ Hoewel men toen dingen anders deed, beïnvloedt het verleden nog steeds ons dagelijks leven. Daarom is een onderzoek naar de rol van Zaanse kooplieden in de slavernijgeschiedenis en de samenlevingen, gebaseerd op onvrije arbeid, van belang. Niet om met terugwerkende kracht een moreel oordeel uit te spreken, maar vooral om te begrijpen hoe het verleden het heden bepaalt. ●

Met dank aan John Boucher, Willem van Bergen, Henk Heijnen, Pier van Leeuwen en Fulco Rol.

NOTEN

- 1 TIMS Videobijeenkomst 12 februari 2022.
- 2 George Slieker, 'Suiker, zoet met een bittere bijmaak. Zaanse ondernemers in de slavernij' *Zaans Erfgoed* 47 (winter 2013) 14-16.
- 3 Willem D. van Bergen, 'Sugercane milling: a historical overview', *The Journal of the Barbados Museum & Historical Society* Vol. LXVI (St. Ann's Garrison, St. Michael, Barbados 2020).
- 4 A. Tutein Nolthenius, 'Getijmolens in Suriname', *De West-Indische Gids* 35 (1955) 219-225.
- 5 M. Leidelmeijer, *Van suikermolen tot grootbedrijf: technische vernieuwing in de Java-suikerindustrie in de negentiende eeuw* (Technische Universiteit Eindhoven 1997) 42-49.
- 6 Tutein Nolthenius, 221.
- 7 Leidelmeijer, 47.
- 8 Slieker.
- 9 *Suriname. Jaarboekje voor het jaar 1858.* (via Henk Heijnen).
- 10 Tutein Nolthenius, 219-220.
- 11 Leidelmeijer, 42-49.
- 12 D. Vis, *Vis a Saandyk. Kroniek van een Zaanse geslacht beschreven door Dirk Vis in samenwerking met Jacob Vis jcz* (Zaandijk 1974) 196-197.
- 13 P.H. Kernkamp, 'Van schip met geld naar schip van bijleg. Scheepskapitein Jurriaan Schoonevelt en zijn familie (1728-1780)', *Zaans Erfgoed* 15 (winter 2005) 6-8.
- 14 Jur Kingma, *Vernuftelingen en kooplieden in een bijzonder landschap* (Wormer 2019) 42.
- 15 Dick Harrison, *De geschiedenis van de slavernij. Van Mesopotamië tot moderne mensenhandel* (Utrecht 2019).
- 16 *Forced labour can be understood as work that is performed involuntarily and under the menace of any penalty. It refers to situations in which persons are coerced to work through the use of violence or intimidation, or by more subtle means such as manipulated debt, retention of identity papers or threats of denunciation to immigration authorities.* <https://www.ilo.org/global/topics/forced-labour/definition/lang-en/index.htm>
- 17 Jur Kingma, 'Het industrieel erfgoed van de globalisering' in: *Jaarboek 2022 van het Historisch Genootschap Wormer* (Wormer 2022) 8-37.
- 18 Pieter Boorsma, 'Molenmakerij' in: Jan Pieter Woudt en Klaas Woudt, *Encyclopedie van de Zaanstreek* deel 2 L-Z (Wormerveer, 1991) 487-488.
- 19 Ernst van den Bogaart, 'De Moderniteit van de suikermolen', *De Groene* 9 december 2005.
- 20 David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country* (Cambridge 1988).

Vijftig jaar Zaanstad, een balans

Oud-politici over wat er wel en niet goed ging

Zaanstad bestaat op 1 januari 2024 vijftig jaar. Els Veenis-Kaak, Piet Oudega en Robert Linnekamp hebben als politici een flink aantal jaren ‘meegebouwd’ aan de stad. Hoe kijken zij terug op het volwassen worden van een gemeente die het resultaat was van destijds de grootste gemeentelijke herindeling – met 125.000 inwoners – in ons land?

◀ Piet Oudega (links), Robert Linnekamp en Els Veenis: ‘Zonder Zaanstad was er nooit een Zaantheater gekomen.’

FOTO WIM DE JONG

Het Zaanoeverproject in Zaandam was een van de eerste grote projecten die konden worden gerealiseerd nadat Zaanstad Artikel 12-gemeente af was. FOTO WIM DE JONG,

GAZ 21_48924

De samenvoeging van Zaangemeenten kent een lange voorgeschiedenis. Vanaf 1848 zijn er meerdere pogingen gedaan om stad en dorpen te koppelen. Het bleef bij allerlei vormen van samenwerken totdat na de Tweede Wereldoorlog, als gevolg van de economische groei, alle gemeenten tegen hun grenzen aanliepen. Er was ruimte nodig voor woningbouw, voor bedrijven, voor industrie. De mobiliteit nam toe, maar de ontsluiting van de Zaanstreek was erbarmelijk. En ook de Zaan als vaarweg verdiende verbetering.

Het begin

In 1953 werd het Industrieschap en Ontwikkelingsschap Zaanstreek opgericht, dat namens acht gemeenten grond mocht aankopen en beheren. Er kwam een commissie voor de Hem- en de Coentunnel. In 1953 verscheen ook het eerste streekplan voor de Zaanstreek. In 1965 richtten Zaandam, Assendelft, Westzaan en Wormerveer het Ontwikkelingsschap Zaanstreek op om vat te krijgen op de ontwikkelingen in het Noordzeekanaalgebied, waar Amsterdam ook aan de Zaanse kant plannen had voor enorme bedrijfsterreinen tot diep in Westzaan en Assendelft. De provincie oordeelde in 1968 dat een sterke stad nodig was om deze ontwikkelingen het hoofd te bieden en adviseerde het kabinet de Zaangemeenten in Zaanstad te laten opgaan. Op 8 februari 1973 besloot de Tweede Kamer tot samenvoeging van Zaandam, Koog aan de Zaan, Zaandijk, Wormerveer, Westzaan, Krommenie en Assendelft. Wormer, Jisp en Oostzaan bleven buiten de fusie.

Visie op de samenvoeging

Els Veenis: ‘Ik was destijds secretaris van de afdeling VVD-Westzaan. Ik heb nog wel met een bord gelopen waarop stond dat Westzaan zelfstandig moest blijven. En ik geef toe dat onze argumenten meer emotioneel waren dan rationeel.

In de tijd kom je wel tot de conclusie dat het beter is. Je moet eerlijk zijn, als kleine gemeente kun je het niet meer alleen. Daarvoor zijn de problemen te groot.’

Piet Oudega: ‘Ik was in 73 wel al betrokken bij het opstellen van het verkiezingsprogramma voor de PvdA. Ik heb de samenvoeging altijd een logische ontwikkeling gevonden. Schaalvergroting heeft nadelen, maar ook veel voordelen. Ik denk dat de Zaanstreek een achtergebleven gebied zou zijn geworden als het niet was doorgegaan. Kan me ook niet voorstellen dat het niet zou zijn doorgegaan, de Zaangemeenten zitten ook fysiek zo aan elkaar vast. En ik was Zaandammer, dus dat maakt qua stellingname waarschijnlijk wel verschil.’

Robert Linnekamp: ‘Ik ben pas politiek actief geworden in de jaren tachtig. Maar ik ben wel geboren en getogen Zaandammer en mijn vader was gemeenteambtenaar hier. Als geïnteresseerde jongere leek het mij wel logisch, zo’n samenvoeging. Nu zou ik zeggen dat een fusie tot een nieuwe gemeente van 70.000 tot 100.000 inwoners wel mooi is en dan waren er twee nieuwe Zaangemeenten overgebleven. Dan had je een soort dubbelstad gekregen.

Moeizame start in 1974

Oudega: ‘Zaanstad is geboren in geldnood. Het werd een Artikel 12-gemeente. Dat is pas geëindigd in 1989. Tot die tijd was het van “er kan niks en er mag niks”. En als je wat wilde, werd dat door de provincie tegengehouden. Vijftien jaar lang moest de hand op de knip. En is het hele apparaat, ook het bestuur, opgevoed in soberheid.’

Veenis: ‘Ja, ‘t moest goedkoop. Dat was ook wel Zaans.’

Oudega: ‘Dat klopt, voor die tijd waren het allemaal dorpen en die hadden ook weinig mogelijkheden.’

Geen plannen voor de nieuwe stad?

Veenis: ‘Er werd wel gebouwd. Er was ook stadsvernieuwing. Maar de ontsluiting werd nooit goed geregeld.’

Ze doelt op het feit dat Westerkoog – nog door Koog aan de Zaan ontwikkeld – een rondweg kreeg die later met een busbrug aan Westerwatering werd geknoopt. Volgens Oudega destijds een voorbeeld van ‘planning op je eigen houtje’, buiten het Ontwikkelingsschap om.

Veenis: ‘Er werd nagedacht over een ontsluitingsweg onder het spoor door ter hoogte van de Vincent van Goghweg, maar die is er nooit gekomen. Een goede oplossing was geweest de Houtveldweg langs het spoor door te trekken tot aan de Guisweg. Maar dat kon niet meer omdat Westerkoog er al was. En zo zijn er meer voorbeelden.’

‘Vijftien jaar armoe was de stad aan te zien. Ik zal het nooit vergeten. Hans Ouwerkerk was net benoemd tot burgemeester in 1989 toen we met de gemeenteraad een kennismakingstochtje gingen maken over de Zaan. Het was grauw januariweer, alles was kaal. We voeren dus langs de achterkanten van de bedrijven in Zaanstad. Ik heb me rot geschaamd, zo afschuwelijk lelijk en onverzorgd zag het er allemaal uit.’

Belangrijke koerswijzigingen

Oudega: ‘De omslag van stad waar niks kon naar stad waar we echt plannen mochten maken begon in 1988. We zagen het einde van de artikel 12-status aankomen. Een heel zichtbare stap was het Zaanoeverproject, gedragen door Ouwerkerk en wethouder Ralph Pans. Waarbij de fabrieken waar Els het net over had, verhuisden naar de oever van het Noordzeekanaal en plaats maakten voor woningbouw. En wat later de ontwikkeling van het William Pont-eiland tot woonwijk. En binnen het gemeentelijk apparaat het Loupe op Zaanstad-project. Dat kwam voort uit een extern doelmatigheidsonderzoek dat in 1989 startte: wat kon beter en doelmatiger in de ambtelijke organisatie. Vierhonderd van de 1300 ambtenaren kwamen met tips en wensen voor verbetering en vooral voor verandering van de werkcultuur. B en W van Zaanstad steunden en stimuleerden dit traject

van cultuurverandering van harte. Dat was een heel bewust ingezette omslag.’

Veenis: ‘Een belangrijke stap vond ik de oprichting van het Raadsbreed Vrouwen Overleg, eind jaren tachtig. We kwamen een keer per maand bij elkaar en gingen samen op training om onszelf als raadslid te ontwikkelen. We hebben bijgedragen aan het opzetten van een netwerk van vrouwelijke ambtenaren, aan kinderopvang voor ambtenaren. Via een motie van alle vrouwelijke raadsleden kwam er een Vrouwen centrum. Ondertussen gingen we ook op bezoek bij Turkse vrouwen in Poelenburg om over hun positie te praten. Het overleg heeft ruim twintig jaar bestaan.’

‘Wat me ook nog echt bijstaat, is dat de sfeer in de raad heel grimmig was toen ik er in kwam. Niet op persoonlijk vlak, maar tussen de fracties. Dat verdween pas eind jaren tachtig toen de tegenstelling tussen links en rechts verminderde en onder meer het principe van de erfpacht werd losgelaten bij de verkoop van gemeentegrond.’

Linnekamp: ‘De belangrijkste wending die ik heb meegemaakt, is dat Zaanstad erkende dat ze het niet in haar eentje kon. Zaanstad had de mentaliteit van: het is niet veel en het wordt ook niet veel. Zeker de inwoners dachten dat. Maar met de komst van Ruud Vreeman (burgemeester van 1997 tot 2004, JL) is dat veranderd. Op twee manieren. We namen ambtenaren van buiten aan. Daarmee haalde je nieuwe, frisse ideeën naar binnen, maar het waren ook mensen die vertelden dat we soms verder waren dan we zelf dachten. We liepen bijvoorbeeld voorop met wijkmanagement. Dat gaf een dubbel zelfvertrouwen. En wat financiën betreft slaagden we erin enorme bedragen binnen te halen voor allerlei projecten. Ik noem Inverdan en de Gedempte Gracht, de zuidelijke randweg. Maar ook voor fiets- en milieuvoorzieningen.’

Oudega: ‘Aansluitend op wat Robert zegt, in de tijd van Vreeman – dat was na mijn tijd – durfde men ook hardop te

Opening van de Zuidelijke Randweg in 2009. Een belangrijke ontsluitingsweg voor Zaanam-Zuid. FOTO WIM DE JONG, GAZ 21_47300

Het Zaantheater sinds 1998 een bruisend cultureel centrum. GAZ 21_40596

zeggen: Zaanstad is een stad en zes dorpen, punt. De stad moet stadser worden en de dorpen mogen dorps blijven. En dus niet proberen alle voorzieningen te verspreiden over heel Zaanstad, zoals vroeger.'

Sport en cultuur

Alle drie roemen de belangrijke sport- en cultuurvoorzieningen, zoals het Zaantheater, de zwembaden, atletiekbanen en de Topsporthal en zijn ervan overtuigd dat die er niet gekomen zouden zijn zonder samenvoeging. Alle drie betreuen het dat er geen cultuurcluster bij het station Zaanam is gekomen, dat met bijvoorbeeld een goed poppodium en een sterke bibliotheek een 'bovenregionale functie' had kunnen krijgen.

Stad met een hart?

Veenis: 'Ik heb Zaanstad lang een wangedrocht gevonden. Een kind met een waterhoofd. De grootste fout vond ik het afblazen van de bouw van een nieuw centrum in het hart van de nieuwe stad, in het Guisveld rond het nieuwe gemeentehuis aan de Bannehof in Zaanam. Dan had je veel meer eenheid gekregen in de gemeente. Maar ik moet nu ook eerlijk zeggen dat ik het nieuwe centrum van Zaanam fantastisch vind. Zo zou het centrum in het Guisveld nooit geworden zijn. Net zo goed als dat we ons lang verzet hebben tegen Saendelft. Het is een heel duur project geworden. We realiseerden ons ook dat onze kinderen ergens moeten kunnen wonen. Maar nu kom ik er graag voor boodschappen.'

Oudega: 'Zaanstad is niet als een stad ontworpen, dat vind ik ook wel zijn charmes hebben. Het is een uniek model. Het is organisch gegroeid vanuit de vroegere dorpen. Daardoor heb je ook wijken gekregen met een verschillend karakter. En of dat erg is? Het geeft de inwoners ook nog steeds het gevoel dat ze bij een van de dorpen horen.' Linnekamp: 'Het is stedenbouwkundig niet verkeerd dat er gebouwd is langs de spoorlijn. Waar je ook woont in Zaanstad, je bent binnen een kwartier aan de buitenrand. We willen wel stedelijkheid hebben vanwege de voorzieningen, maar we houden ook van de ruimte. Ik ben een tijd wijkwethouder van Wormerveer geweest, voor de inwoners stond 'het zicht op het groen' altijd in de Top Drie.'

Oudega: 'Goed is dat, hoewel je onze veengebieden alleen per boot in kunt, er inmiddels veel fiets- en wandelpaden langs het groen zijn. Neem het Westerwindpad langs Westerwatering en Westerkoog, het Frans Marspad in Wormerveer, het fietspad van de Middel naar het politiebureau. En zo zijn er meer.'

En als je op de kaart kijkt, zie je meer evenwicht, wordt vastgesteld. De 'stad met waterhoofd' is verdwenen omdat in Krommenie en Assendelft (Saendelft) flink is gebouwd. Krommenie heeft nog een belangrijk winkelgebied, dat ook mensen van verderop trekt. Halverwege de stad is ook de Zaanbocht in Wormerveer een aantrekkelijke plek waar niet alleen dorpsgenoten komen.

Linnekamp: 'Er wordt wel in noord en zuid gedacht, en dat kan ook in een stad met 160.000 inwoners. En wat het stadshart betreft, Zaanstad heeft het meest ingewikkelde centrum wat je kunt verzinnen. Het is een soort octopus. Je hebt een arm de Zuiddijk, een arm Peperstraat, een arm Westzijde die alle kanten uitgaan. Je kunt dat net als de Gedempte Gracht ontwikkelen, maar de afstanden zijn niet te belopen.'

Oudega: 'Voor mij is het centrum de Gedempte Gracht van stadshuis tot aan de Beatrixbrug. Ik ben het met Robert eens dat je het centrum niet te groot moet maken. Er verdwijnen nog steeds winkels omdat we steeds meer 'webwinkelen'.' Linnekamp: 'De Gedempte Gracht laat zien dat het goed kan gaan als je er energie in steekt.'

Oudega: 'Ik vind het niet erg dat het soms een beetje Anton Pieck is, we hebben er veel karakteristieke panden in het verleden gesloopt. Ik vind het mooier dan verwaarloosde panden met grote uithangborden en gerommel zoals verderop op de Westzijde.'

Linnekamp: 'Maar het centrum is nog niet af, hè. We wachten al twaalf jaar op een nieuwe fietsenstalling. En bij het stadhuis staan nog steeds twee romneyloodsen. Waar zie je dat?'

Monumentenbeleid kwam laat op gang

Linnekamp: 'In mijn periode als wethouder zijn er wel heel veel panden op de monumentenlijst gezet.' Veenis: 'De politieke partij Rosa, of beter raadslid Ruud Pauw, heeft daar een hele grote rol in gespeeld.' Oudega: 'Dat monumentenbeleid is pas laat op gang gekomen. De Zaanse Schans is in mijn ogen het bewijs dat de gemeenten oorspronkelijk niets ophadden met de Zaanse houtbouw en de molens. Als panden de ontwikkeling in de weg stonden, werden ze in een reservaat gezet. Dankzij particuliere initiatieven als Zaans Schoon, de Vereniging tot Behoud van Monumenten van Bedrijf en Techniek in de Zaanstreek en later Zaans Erfgoed, opgericht omdat al het moois werd gesloopt, is het monumentenbehoud gaan leven. Pas na de eeuwwisseling is men dit bij de gemeente serieuzer gaan nemen en kwamen er ambtenaren voor. Al heeft de raad nog steeds niets met moderne monumenten, zoals de flat bij de Beatrixbrug. ●

De kersverse gemeente Zaanstad besloot het Guisveld toch niet geheel te bebouwen. Wel werd er nog een stukje aan de Zaanamse wijk Rooswijk

gevoegd. Midden op de foto het nieuwe gemeentehuis, dat inmiddels weer is gesloopt. Foto anno 1974.

GAZ 22_19667

Els Veenis-Kaak (Westzaan) was van 1982 tot 1998 en van 2000 tot 2010 raadslid voor de VDD. *Piet Oudega* (Koog aan de Zaan) was raadslid van 1978 tot 1986 en wethouder van 1986 tot 1998 voor de PvdA. *Robert Linnekamp* (Zaanam) was raadslid van 1998 tot 2002 en wethouder van 2002 tot 2014 voor GroenLinks.

BRON

• Gesprek met Els Veenis Kaak, Piet Oudega en Robert Linnekamp op 16 oktober jl.

LITERATUUR

• Len de Klerk, 'De Zaanstreekstad. Ruimtelijke ordening en stedenbouw in de Zaanstreek 1870-2010' in: Eelco Beukers en Corrie van Sijl eindred., *Geschiedenis van de Zaanstreek deel 2* (Zwolle Zaanam 2012) 539-585.

- Samuël Kruizinga, 'Van internationaal distributiecentrum naar "Top van de Randstad"' in: Idem 605-634.
- Hans Luiten, 'Als één blok beton. De lange weg van tien naar drie Zaanse gemeenten' in: Idem 707-732.
- E. Beukers, 'Zaansheid. Beeldvorming met betrekking tot de Zaanstreek sinds de zestiende eeuw' in: Idem 733-790.
- 'Slotbeschouwing' in: Idem 800-805.

Een kijkje achter de schermen van het Zaans Museum

Conservator Henk Heijnen over een nieuw avontuur voor 'onze Monet'.

TEKST HENK HEIJNEN

Monet op reis

Een op maat gemaakte kist met eigen klimaat, in een speciale vrachtwagen door meerdere mensen begeleid naar Schiphol, speciaal verzekerd en beschermd, gecontroleerd door het Zaans Museum, de verzekeringsmaatschappij, de transporteur, de internationale koeriers, de douane. En veel foto's, rapporten, controles, witte handschoenen. Het heeft kortom heel wat voeten in de aarde voordat het schilderij *De Voorzaan en de Westerhem* van Claude Monet op reis kan.

Het schilderij bevindt zich tijdens de reis in goed gezelschap. Samen met werken van Monet uit het Kunstmuseum Den Haag, het Kröller-Müller Museum en het Rijksmuseum Twente vertrekt *De Voorzaan en de Westerhem* naar Japan om getoond te worden in het Ueno Royal Museum in Tokyo (20 oktober 2023 - 28 januari 2024) en vervolgens in het Nakanoshima Museum of Art in Osaka (10 februari tot 6 mei 2024). Het initiatief voor de tentoonstellingen in Tokyo en Osaka komt van de Hata Foundation, opgericht door de rijke en kunstminnende Shinji Hata. De verzorging van het geheel is in handen van Benno Tempel (directeur van het Kunstmuseum Den Haag, Michael Clarke (voormalig directeur van de National Gallery of Scotland) en Norio Shimada (emeritus hoogleraar kunstgeschiedenis Jissen Women's University).

De Voorzaan en de Westerhem op de tentoonstelling in Ueno Royal Museum in Tokyo met links *De Zaan bij Zaandam* (collectie Glynn Vivian Art Gallery, Swansea, Wales)

en rechts *Huizen aan de Achterzaan*, Oostzijde 221 en 219 (collectie Städelmuseum, Frankfurt am Main). FOTO HATA STICHTING/FOUNDATION

Schilderen in series

De samenstellers van de tentoonstelling zeggen daarover: 'Ter herdenking van de honderdvijftigste verjaardag van de eerste tentoonstelling van impressionistische werken in 1874 in Parijs zullen meer dan zestig representatieve werken van Monet, zorgvuldig geselecteerd uit meer dan dertig collecties over de hele wereld, worden verzameld. We volgen het proces dat leidt tot een van de revolutionaire expressieve methoden, het schilderen van 'series', en genieten van de prachtige wereld van Monets kunst door alle werken van Monet tentoon te stellen'.

Tweede in de reeks

De Voorzaan en de Westerhem uit het Zaans Museum is een vroeg voorbeeld van het werken in series, dat Monet zijn hele leven zou blijven doen. Het is het tweede uit een serie van drie olieverven op doek: het eerste is een snelle schets uit de collectie van het Musée Marmottan Monet in Parijs, het tweede is die uit de collectie van het Zaans Museum en het derde – het meest uitgewerkte van de drie – bevindt zich in een particuliere collectie.

Nieuwe inzichten van Monet

In *Claude Monet in Zaandam* lezen we over *De Voorzaan en de Westerhem*: 'Het water, de schepen en de molens met hun schuren schilderde Monet zoals hij ze zag, maar hij hield zich hierbij niet aan de traditionele westerse wetten van het perspectief. De manier waarop hij zich aan die traditie onttrekt doet Japans aan, net als de kleurnuances waarmee hij de objecten in het vlak zette.'¹ Daaruit blijkt dat Monet in de zomer van 1871 nieuwe inzichten ontwikkelde. In de voor de Fransman exotische Zaanstreek zag hij de lucht gespiegeld in de brede Zaan, en de verrassende kleuraccenten van de groene houten huizen en de wit met rode molenzeilen. De steeds veranderende kleuren van lucht, water, huizen en molens probeerde Monet in één moment te vangen. Hij schilderde daarom hetzelfde motief op verschillende tijdstippen van de dag. Geïnspireerd door dit nieuwe inzicht maakte Monet maar liefst 25 schilderijen tijdens zijn vier maanden durende verblijf in de Zaanstreek.

Claude Monet, *De Voorzaan en de Westerhem*, olieverf op doek, 18 x 38 cm, 1871. MUSÉE MARMOTTAN MONET, PARIJS

Claude Monet, *De Voorzaan en de Westerhem*, olieverf op doek, 39,2 x 71,5 cm, 1871. ZAANS MUSEUM, ZAANDAM

Claude Monet, *De Voorzaan en de Westerhem*, olieverf op doek, 34 x 73 cm, 1871. PARTICULIERE COLLECTIE

Claude Monet geportretteerd door fotograaf Albert Greiner, Amsterdam 1871. PUBLIEK DOMEIN WIKIMEDIA COMMONS

Japanse prenten

Claude Monet was net als veel van zijn tijdgenoten een bewonderaar en verzamelaar van Japanse prenten. De ogenschijnlijke eenvoud, het ontbreken van een grootse gebeurtenis en de afwezigheid van lineair perspectief waren voor Monet zeer aantrekkelijk. Door deze Japanse kunst van het vlietende leven zag hij hoe het veranderende licht bepalend was voor het schilderen. Het is een van de redenen waarom hij van Zaandam zei dat hij er een leven lang kon schilderen. En het is de reden dat de reis van *De Voorzaan en de Westerhem* naar Japan een soort thuiskomen is. Gelukkig komt *De Voorzaan en de Westerhem* in de loop van volgend jaar weer terug naar het Zaans Museum. Want dat is natuurlijk het echte thuis van dit kunstwerk.

NOOT

¹ Henk Heijnen en Ron Couwenhoven, *Claude Monet in Zaandam* (Westzaan 2022) 106.

NIEUWE BOEKEN

De keuze van Zaans Erfgoed

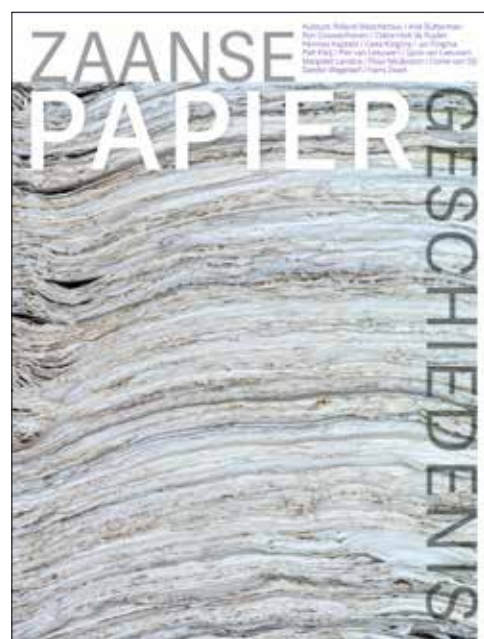
Zaanse papiergeschiedenis

De voorgeschiedenis van dit boek begon in het voorjaar van 2020 met een succesvolle expositie over de papierfabriek van Van Gelder in Wormer op basis van de Collectie Papierfabriek Van Gelder Zonen bij het Waterlands Archief. Mede naar aanleiding van enthousiaste reacties en aanvullingen daarop ontstond het idee voor een publicatie over de geschiedenis van de papierfabriek en de papijniverheid in de Zaanstreek. Daarvoor werden diverse auteurs aangezocht, maar het bleek wel een uitdaging om met uiteenlopende specialisten één uitgave te maken voor een breed publiek. Dit heeft een aantal doublures tot gevolg. Het boek is opgedeeld in een aantal thema's: Fabrikantenfamilies, Van windmolens naar stoomfabrieken, Papiermaken is een ambacht, Productie en Innovatie, Fabriek en samenleving, Aspecten van papier en De zwanenzang. Uitvoerig wordt verhaald hoe de papierproductie zich vanuit de Aziatische wereld (uit een twintigste-eeuwse vondst van papier in het woestijnzand in Centraal-Azië blijkt dat daar al ver voor onze jaartelling papier werd geproduceerd) verspreidde naar Europa en welke technieken (wind- en watermolens) en grondstoffen hierbij werden gebruikt. Eeuwenlang onderscheidde de basistechniek van de papiermakerij in Europa met de hamerbak tot in de vroegmoderne tijd zich niet wezenlijk van die in Azië. De Zaanse uitvinding van de maalbak of Hollander, bracht hier verandering in. Wereldwijd wordt de Hollander beschouwd als de belangrijkste uitvinding in de papiermakerij vanaf de middeleeuwen en de introductie van de papiermachine tot het begin van de

negentiende eeuw. In de zeventiende en achttiende eeuw concentreerde de Nederlandse papijniverheid zich op de Veluwe en in de Zaanstreek, onder meer vanwege het schone water en de windmolens.

In de Zaanstreek waren tal van fabrikantenfamilies, zoals Honig, Blaauw, Van der Ley, Briel, Honig en Breet, actief in de papierindustrie. De ondernemingslust, onder meer in doopsgezinde kring en de verwevenheid van familie- en zakelijke belangen zijn kenmerkend voor de Zaanse bedrijfs-cultuur. Er werden volop bedrijven opgericht, doorverkocht, gefuseerd en opgeheven en men nam deel in elkaars negotie. Een organogram van al deze verbanden zou een inzichtelijk extra zijn geweest. De uitgebreide en zeer gedetailleerde beschrijvingen maken dit boek tot een standaardwerk over de Zaanse papiergeschiedenis, in nationaal en internationaal verband. Sinds 1960 is er geen grote publicatie meer verschenen over de papierproductie in Noord-Holland. Aan de digitale proef die is gebruikt voor deze bespreking, was gelukkig te zien dat het geheel rijk is geïllustreerd. (Bert Niesen)

Roland Bisscheroux e.a., *Zaanse papiergeschiedenis* Wormer Stichting Uitgeverij Noord-Holland i.s.m. Waterlands Archief 2023
ISBN 978-94-92335-40-1
Geïll. 248 blz. € 29,95.

Het koffertje van de burgemeester

Peter Tange kennen we als oud-burgemeester van Wormerland en sinds zijn pensioen in veel bestuurlijke hoedanigheden, waaronder die van voorzitter van de Vereniging Zaans Erfgoed. Hij is een geboren Zaankanter én verteller over de geschiedenis van zijn geboortestreek. Dat doet hij al jaren met verve, ook op scholen en tijdens vaartochten door het Wormer- en Jisperveld, altijd met een koffertje bij zich met afbeeldingen van oude kaarten, prenten en foto's ter illustratie van zijn verhaal, inclusief voorwerpen en 'spiekbriefjes'. Zestien verhalen liet hij optekenen door Hans Kuyper, 'want dat is een schrijver, ik ben verteller'. De bron van die verhalen is divers: uit boeken, archieven, van mensen en soms is hij zelf de bron. Het Historisch Genootschap Wormer vroeg hem om van zijn historische verhalen over Wormerland, vanaf de prehistorie tot ongeveer de Eerste Wereldoorlog, een boekje te maken en dit is het resultaat. Het leest als een trein. Met de bijbehorende illustraties uit zijn koffertje is het ook visueel aantrekkelijk en vooral informatief. Je hóórt de oud-burgemeester bijna letterlijk vertellen en uitvoerig geschiedenisperiodes toelichten zoals de start, vanaf het pleistoceen, de periode van de grote ijstijden die duurde tot zo'n 12.000 jaar geleden. 'Als je een gat boort in de grond

tot zestien meter diep kom je op een zandlaag en daarbovenop liggen laagjes plantenresten, klei en weer zand. Dat zandlaagje markeert het eind van het pleistoceen. Het zit op een diepte van zeven meter en veel van onze oudste gebouwen zijn erop gefundeerd. Daar bovenop weer een dunnere laag zand, het 'Zaanse zandje' genoemd.' Veel interessante weetjes en uitdrukkingen passeren de revue, zoals de naamverklaring van de Zaan. 'Die zou afgeleid zijn van Sianna, de Keltische riviergodin. Er zijn meer rivieren in Europa naar haar genoemd, zoals de Seine en de Saône, de Zenne in Brussel en de Ierse Shannon. Er zijn ook andere verklaringen – niemand weet het natuurlijk zeker – maar dit is wel de meest romantische.' Kortom, een rijk geïllustreerd, informatief, toegankelijk en vooral liefdevol geschreven boekje, dat in elk Zaans en Wormernee's huis en óók op scholen zou moeten staan. Bonus: met het downloaden van de QR-code achterin het boek kunt u zelf horen hoe Peter zijn verhalen vertelt. (Lean van 't Hooft)

Peter Tange, *Het koffertje van de burgemeester. Met verhalen over vrijbuiters in het veen en langs de Zaan.* Tekst Hans Kuyper, Wormer Stichting Uitgeverij Noord-Holland, ISBN 978-94-92335-46-3, Geïll. 144 blz. € 14,95.

Bindbundel

Diverse Zaanse schrijvers ontmoeten elkaar al sinds een aantal jaren in de creatieve ontmoetingsruimte Bind, een voormalig transformatorhuisje op het Hembrugterrein. Bind, het Hembrugterrein en andere hedendaagse verschijnselen behoren tot de inspiratiebronnen voor hun verhalen die bijvoorbeeld gaan over fenomenen als thuiswerken of over de natuur. Ook de wordingsgeschiedenis van Bind en wat daar gebeurt, komt aan bod. De Bindbundel gaat ook over een roadtrip naar Spanje of de nieuwjaarstoespraak van de Zaanse geluksprofessor. Soms bevatten verhalen (auto)biografische elementen over de auteurs en werkelijkheid en fictie worden geregeld vermengd.

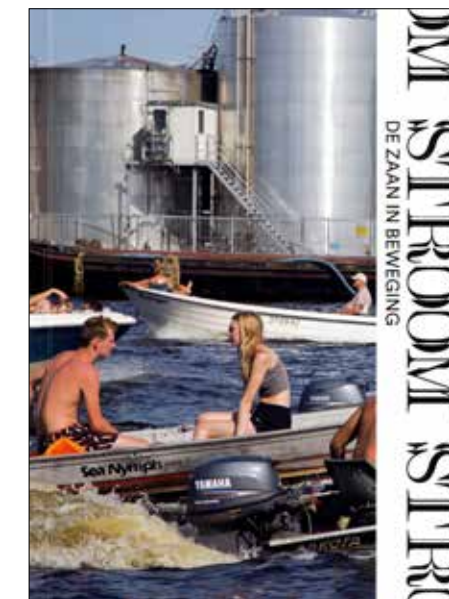

Schrijven blijkt minder een solitaire aangelegenheid dan je denkt. In plaats van eenzaam te zwoegen op de spreekwoordelijke zolderkamer treffen de schrijvers elkaar eens in de zoveel maanden en het resultaat mag er zijn. Het levert verrassende verhalen, gedichten en andere teksten op en het smaakt zeker naar meer. Voor wie meer wil weten over Bind: even googelen naar dezaanseverhalen.nl. (Rob Lengers)

Aleid Bos en Annemieke Woudt, *Bindbundel, Zestien verhalen uit de Zaanse Schrijfkamer.* Blaricum 2023, Geen ISBN, Geen illustraties, 159 blz. € 12,50. Verkrijgbaar bij Bruna.

Veranderingen aan de Zaan

Met windkracht als motor ontstond in de zeventiende eeuw langs de Zaan het eerste industriegebied van Europa. Grondstoffen werden aangevoerd over de Zaan en de producten vonden via de Zaan hun weg naar de afnemers. Na wind kwamen stoom en steenkool, de molens verdwenen, steeds groter wordende fabrieken, silo's en pakhuizen namen hun plaats in. Nu zijn ook die aan het verdwijnen. De sterke bevolkingsgroei vraagt om meer woningen, de ruimte voor uitbreidingswijken raakt op, er moet gebouwd worden in bebouwd gebied. En ook nu weer bieden de oevers van de Zaan mogelijkheden. Een van oudsher industrieel landschap wordt bewoonbaar gemaakt. Hier groeit geen anonieme uitbreidingswijk, maar

ontstaat een karakteristiek gebied waar wonen, werken en recreëren zich in een nieuwe samenhang ontwikkelen. Het industriële karakter wordt steeds verder teruggedrongen ten gunste van een woon- en verblijfs-cultuur, werk vervlochten met wonen en ontspannen. Alles is in verandering en beweging, met het water van de Zaan als bindend element, van altijd en overal. Voor een tentoonstelling in het Zaans Museum onder de titel *Stroom. De Zaan in beweging* legden Bert Verhoef en David Galjaard in een drie jaar durend project deze veranderingen vast in een fotografische wandel- en vaartocht langs de Zaan, van het landelijk begin van de veenstroom tussen Oost- en Westknollendam tot het industriegebied bij de uitmonding in het Noordzeekanaal. Zij fotografeerden fabrieken en huizen, sloop, verval en vervuiling, nieuwbouw, boten en het water. En ook mensen die aan de Zaan wonen, werken en ontspannen. Een begeleidende tekst geeft toelichting bij de foto's. De tentoonstelling is te zien tot 1 april 2024, het boek ligt in de winkel. (Leonore Olde Verburg)

Bert Verhoef en David Galjaard fotografie, Floris Alkemade en Bert Verhoef tekst, *Stroom. De Zaan in beweging* Zaandam, Zaans Museum i.s.m. Stichting Uitgeverij Noord-Holland 2023
ISBN 978-94-92335-44-9 Geïll. € 29,95. ●

ERFGOEDNIEUWS

Interactieve kennismaking met 'jonge' raadsleden en het MaakMee festival

Peter Tange bedankt aftredend VZEPenningmeester Mieke van Braam.

FOTO WIM DE JONG

ALV Vereniging Zaanse Erfgoed

Tijdens de algemene ledenvergadering op zaterdag 18 november in de sfeervolle Zuidervermaning in Westzaan namen we afscheid van een drietal vrijwilligers: Mieke van Braam trad af als penningmeester; zij wordt opgevolgd door Robert Linnekamp. Corrie van Sijl en Wikje van Ritbergen stoppen per 31 december respectievelijk als eind- en als beeldredacteur van ons blad Zaanse Erfgoed. Corrie wordt opgevolgd door Jos Lap, al een poos betrokken als redacteur en Wietske van Soest wordt beeldredacteur, ook al een poos actief voor het blad. Corrie van Sijl ontving voor haar vele jaren 'professionele inzet' de VZE-gouden erespeld van voorzitter Peter Tange. Wikje kreeg die speld al eerder, toen zij aftrad als bestuurslid van de vereniging. Maar ook voor haar was er uiteraard een hartelijk woord van dank voor haar jarenlange inzet. Na de pauze hield Jos van den Borne, heraldiekdeskundige bij de Hoge Raad van Adel, een interessante presentatie over de oorsprong en betekenis van gemeentewapens en -vlaggen in het algemeen en van die van de oorspronkelijke zeven Zaanse dorpen in het bijzonder. Hij is als expert betrokken bij historisch onderzoek naar die vlaggen en wapens in het kader van het jubileumjaar vijftig jaar Zaanstad.

Gemeentearchief Zaanstad

Begin 2024 organiseert het Gemeentearchief Zaanstad een informatiebijeenkomst over beeld- en auteursrecht. De exacte datum is nog niet bekend, maar kijkt u t.z.t. even op de website [archief.zaanstad.nl/](https://www.archief.zaanstad.nl/) activiteiten.

De Hilkofabriek aan de Oostzijde in Zaandam omstreeks 1958. FOTO ZAANS-INDUSTRIEEL-ERFGOED.NL

Behoud van de monumentale panden van Hilko

Vastgoedontwikkelaar AM en woningcorporatie Rochdale hebben bouwplannen voor 116 klimaatneutrale woningen in de Slachthuisbuurt in Zaandam, op het terrein waar nu nog bedrijfspanden staan van de voormalige zeepfabriek Hilko en verffabriek Evert Koning aan de Zaan. Het Mazonnigebouw, onderdeel van het Hilko-complex en de verffabriek zouden daarvoor gesloopt moeten worden. Vereniging Zaanse Erfgoed en Historisch Zaandam protesteren hiertegen. Er zijn al zoveel industriële panden gesloopt, met name aan de waterzijde van de Oostzijde en deze panden geven een beeld van de industriële bouwstijlen door de jaren heen. Bij de planning zou veel beter gestreefd moeten worden naar behoud van de zichtbaarheid van de Zaanse industriële identiteit. De Omgevingswet die in 2024 van kracht wordt, verplicht tot raadplegen van erfgoedadviseurs, waarom dus niet nu al.

IFIKZ, MaakMee festival 2023

In het eerste weekend van de herfstvakantie werd het IFIKZ MaakMee festival gevierd. De aandacht is, blijkt uit de naam, met de jaren verschoven van industriële geschiedenis naar (hedendaagse) maakcultuur. De stad en samenleving veranderen, dat wil IFIKZ ook laten zien met haar programmering. Er is samenwerking gezocht met partners, ook om jongere doelgroepen te bereiken, zoals met het Regio College. Leerlingen lieten op billboards in de stad zien hoe zij kijken naar de toekomst van de industrie. Ook voor kinderen was er veel te beleven. In de voormalige cacao-

Workshop bonbons maken in de chocoladefabriek van Pette-Boon.

FOTO SIMONE SPAKMAN

en chocoladefabriek Boon/Pette, nu monumentaal hoofdkantoor van Parteon in Wormerveer, was een tentoonstelling over de historie van de fabriek te zien. Het pand was het decor voor de workshop Bonbons maken. Sjors van Leeuwen van Vereniging De Zaanse Molen gaf een lezing over verdwenen molenambachten. In oliemolen De Bonte Hen op de Zaanse Schans toonden molenaars hoe olie slaan op windkracht functioneert. Op de molenzolder konden bezoekers zien hoe historische ambachten, zoals de harenmakerij en zeilmakerij, nog altijd springlevend zijn. In de voormalige Verkadefabriek werd de FluXus-minimusal Saense chocoladefabriek opnieuw uitgevoerd. Verkademeisjes leidden de bezoekers op theatermanier door de fabriek. Kinderen konden experimenteren in het Hemlab en er was een workshop lino snijden, verwijzend naar de Forbofabriek. *Tekst: Sarah Vermoolen/IFIKZ; bewerking: LvtH*

Grote Zaanse Geschiedenis Quiz

Op 18 oktober vond de achtste editie van de Grote Zaanse Geschiedenis Quiz plaats in het Zaantheater. Het was weer een drukbezochte en geanimeerde avond vol historische weetjes en sketches van de vaste presentatoren Frans Hoving (zijn laatste keer, want in 2024 gaat hij met pensioen) en Merel Kan. Winnaar werd het team De Jonge Honden. Ook leuk: tussen alle grijze hoofden deed een jong

Frans Hoving, medepresentator van de Grote Zaanse Geschiedenis Quiz, neemt afscheid per bakfiets. FOTO GAZ

vriendenteam, Zaanse Bloed, enthousiast mee. Ze eindigden op de vijfde plaats. De extra opdracht: het beschilderen van een paar klompen bracht veel creativiteit teweeg.

Podcastserie '(N)ooit gebouwd in de Zaanstreek'

Babel, Zaanse architectuurplatform, produceert binnen twee jaar tijd een podcastserie over vijftig jaar Zaanstad, met een vooruit- en achteruit-blik over nooit gerealiseerde indrukwekkende bouwplannen én de vraag hoe Zaanstad zich de komende vijftig jaar zal ontwikkelen. Inmiddels zijn zes afleveringen gerealiseerd: Wonen in het Guisveld, Zaantheater, Cultuurcluster, Jaap Schipper, Gevangenis, Zaanse Medisch Centrum en De Provincialeweg. Ga naar: <https://www.stichting-babel.nl/podcasts>

Logo van de podcastserie '(N)ooit gebouwd Zaanstad' van stichting Babel. BEELD STICHTING BABEL

Platformoverleg Zaanse erfgoedorganisaties

Donderdagavond 9 november vond in Het Weefhuis in Zaandijk de tweejaarlijkse bijeenkomst van de Zaanse erfgoedorganisaties plaats, inclusief Wormer. Aan de orde kwamen de recente en komende activiteiten van de deelnemende organisaties, en de mogelijkheden van meer samenwerking en afstemming. Het werd een inspirerende bijeenkomst. Twee highlights:

- Erfgoedinformatie in de openbare ruimte. Dat kan op veel plekken beter, door informatieborden bij te werken en de bestaande tegels met QR-codes te herstellen of vernieuwen. Voorstel is een stedelijk hufferproof-project, inclusief onderhouds- en beheerplan. De gemeente als initiator en facilitator, de erfgoedorganisaties als partner, maar ook Stichting Marketing Zaanstreek en de ondernemersverenigingen zijn in principe (financieel) partner. Het is een citymarketinginstrument.
- Erfgoededucatie. De gemeente inventariseert erfgoededucatie-activiteiten voor het Zaanse basisonderwijs. Hopelijk wordt dat de basis voor meer aandacht en budget, zodat erfgoededucatie kan worden opgenomen in het curriculum. ●

KRONIEK

Augustus tot en met oktober
Samengesteld uit Noordhollands
Dagblad

Zonnewijzer Zaanse Schans hersteld

Restaurator Marianna Nuij uit Amsterdam heeft de zonnewijzer op de Zaanse Schans hersteld. Zodra de bestrating rond de sokkel is aangepakt wordt de wijzer teruggeplaatst. Nuij heeft vaker werk aan deze tuin, want ook de beelden zijn soms slachtoffer van vandalen. Ze heeft nu een van de twee putti – de dikke engeltjes – in haar atelier staan. De tuin is aangelegd in Lodewijk XIV-stijl. Albert Heijn schonk de zonnewijzer in 1967, het jaar waarin het Albert Heijn-winkeltje op de Schans werd geopend. Het is echter niet zijn zonnewijzer die nu bij Nuij in het atelier staat. Zij repareerde de koperen zonnewijzer van de familie Blaauboer, die ooit voor hun tinkoepel bij de entree van de Zaanse Schans stond. Toen zij tien jaar geleden de kralentuin met faambeeld voor de deur kregen, verhuisde hun wijzer naar de lege sokkel van de overtuin. De Albert Heijn-zonnewijzer staat in de opslag en krijgt mogelijk een nieuwe bestemming.

28 AUGUSTUS

Overledenen tot leven brengen

Op de monumentale dodenakker achter de Kogerkerk hebben veel bekende Kogers een plekje gekregen. Onder hen orgelbouwer Flentrop, vermogend bakker Hendrik Sweepe en Meindert Klaaszoon Honig van de stijfselfabriek, die tussen zijn twee vrouwen in ligt. De onbekende(re) dorpsgenoten zijn echter veruit in de meerderheid. Anneke Steemers en Gerard Beerman van de Historische Vereniging Koog-Zaandijk hebben de taak op zich genomen om van die overledenen een korte biografie te schetsen. Ze speuren bijvoorbeeld naar

Het oude kerkhof van de Kogerkerk.

gegevens over werk, huwelijk, kinderen, hobby's. Zelfs naar geboorte- en sterfdata. 'Die staan natuurlijk gewoon op de grafstenen, maar sommige zijn niet meer goed leesbaar', zegt Anneke. Gerard en Anneke zijn begonnen met het jongste grafboek, uit de negentiende eeuw, en werken van daaruit verder terug de tijd in. Met spitten in het verleden hebben beiden veel ervaring.

30 AUGUSTUS

Struikelstenen

Het project struikelstenen is bijna afgerond; eind september worden nog eens zeven stenen onthuld. Daarmee hebben 173 van de 177 Joodse Zaanse kanters – die tijdens de Tweede Wereldoorlog om het leven kwamen – een gedenkplaats voor het huis waar zij woonden of bij de plek waar hun huis heeft gestaan. Voor de laatste vier stenen is het wachten op nieuwbouw.

Van de bijna driehonderd Joden die begin 1942 woonden in het gebied dat nu Zaanstad is, stierven 177 personen als gevolg van de Tweede Wereldoorlog. Vrijwel allen in Auschwitz of Sobibor, laat werkgroep Struikelstenen Zaanstad weten. Van deze groep slachtoffers heeft het merendeel geen graf. Met de struikelstenen wil de werkgroep de namen van alle omgekomen Zaanse Joden zichtbaar maken, zodat er een gebroken namenlint door de stad ontstaat. 'Een monument dat de herinnering aan de weggevoerde Zaanse Joden levend houdt.' In Zaanstad zijn intussen 166 struikelstenen geplaatst. Op 29 september worden daar nog eens zeven stuks aan toegevoegd,

De zeven struikelstenen voor de familie Eisendrath zijn voorlopig de laatste in Zaanstad.

als er op vier locaties in Zaanstad een onthulling plaatsvindt. Tijdens een korte ceremonie worden de namen en levensgeschiedenissen voorgelezen van de mensen voor wie een steen in het trottoir wordt gelegd. Daarna volgt een moment van stilte en kunnen aanwezigen een steentje neerleggen. Op Joodse graven worden namelijk nooit bloemen geplaatst. De zeven struikelstenen zullen voorlopig de laatste zijn die in Zaanstad worden onthuld. Dat ligt aan het feit dat de twee locaties van de overige vier stenen nog in verbouwing zijn. Op de Hoveniersstraat en Czarinastraat zijn namelijk nieuwbouwprojecten in voorbereiding, en het is wachten totdat die zijn afgerond. Namens de werkgroep geeft Leonore Olde-Verburg aan dat ze goede hoop heeft dat de laatste vier struikelstenen in het voorjaar van 2024 zullen volgen. 'We mikken op Holocaust Memorial Day op 27 januari of rond 4 mei als symbolische data', zegt ze.

16 SEPTEMBER

Grafmonumenten historisch erfgoed

B en W van Zaanstad stellen aan de gemeenteraad voor om een aantal grafmonumenten op de tien begraafplaatsen die de gemeente in beheer heeft te bestemmen tot historisch erfgoed. Zeven van die tien begraafplaatsen zijn nog in gebruik. Op meerdere van die dodenakkers zijn graven van bijzondere historische en maatschappelijke betekenis te vinden, waaronder het familiegraf van kruideniersgeslacht Heijn op de begraafplaats in Zaanstad en de graven van bijvoorbeeld orgelbouwer Flentrop en Honig van de stijfselfabriek. Zulke graven en andere bijzondere grafmonumenten schaarft het college onder historisch erfgoed, dat voor het nageslacht bewaard moet blijven. Ze mogen niet geruimd worden nadat het grafrecht is vervallen, tenzij het college anders beslist. Hoeveel en welke graven het behouden waard zijn, wil het college de komende jaren in beeld brengen met hulp van een deskundige en onder meer de historische verenigingen. Dan wordt ook duidelijk wat het gaat kosten.

Prima initiatief, vindt Gerard Beerman. De oud-ambtenaar heeft grote interesse in begraafplaatsen en doet met de Historische Vereniging Koog-Zaandijk onderzoek naar de overledenen die bij de Kogerkerk liggen. Een recent gestart project, dat enorm aanslaat, zegt hij. 'Op Open Monumentendag was het zo druk met bezoekers die over de overledenen kwamen vertellen, dat ik maar met een laptop op de begraafplaats ben gaan zitten.' 19 SEPTEMBER

Unieke klok

Dankzij de toekenning van de Willem Wolff-prijs¹ heeft klokkenmuseum Zaanse Tijd de collectie kunnen uitbreiden met een zeldzame zeventiende-eeuwse schilderijklok. Deze is op 26 oktober gepresenteerd. 'Voor zover we weten is dit de enige in zijn soort', zegt museummedewerker Martin van der Gaag. Een blik op de schilderijklok en je snapt meteen hoe hij aan zijn naam komt: het is een klok in een schilderijlijst. 'Dit type klok is alleen bekend van plaatjes uit de zeventiende en achttiende eeuw', zegt Van der Gaag. Museumdirecteur Hans van den Ende kende hem van een afbeelding in een tijdschrift voor klokkenliefhebbers. Mede dankzij de Willem Wolff-prijs (een bedrag van tweeduizend euro) kan hij hem nu ook in het echt bekijken. 7 OKTOBER

Een bijzondere klok in een schilderijlijst.

De muurschildering die verwijst naar Monets *Molens aan de Noordervaldeurstraat*.

Monet de tiende

Als doorgaande weg met bedrijfspanden staat de Paltrokstraat in Zaanstad niet bepaald bekend om haar kleurrijke straatbeeld. Piotr Baczynski heeft daar een beetje verandering in aangebracht. De kunstenaar maakte zijn tiende Monet-muurschildering op het gebouw van Bofi Vuurwerk. Reinier Bofi van het vuurwerkbedrijf benaderde Piotr tijdens een van de benefietavonden in filmtheater De Fabriek ten bate van de Monet-muurschilderingen. Hij had gelezen over de missie van Piotr, zijn kompaan Maciej Gadek en het Monet Atelier om een streetarttroute rond Monet te realiseren. Die route moet worden gevormd door 25 muurschilderingen die zijn gebaseerd op de 25 schilderijen die de Franse impressionist tijdens zijn bezoek aan Zaanstad in 1871 maakte. De Bofi-muur kwam bijna als geroepen. In deze buurt schilderde Monet *Molens langs de Noordervaldeursloot*. Toen geboren Zaanammer Bofi dat hoorde, werd hij nog enthousiaster. Als je je eigen omgeving mooier kunt maken, moet je het vooral niet laten, vindt hij. 'Mijn bedrijf verkoopt drie dagen per jaar vuurwerk en de rest van het jaar interesseert het niemand dat daar een vuurwerkbedrijf zit. Als cadeau aan Zaanstad hield ik normaal gesproken elk jaar een vuurwerkshow in het In 't Veldpark, maar vanwege de natuur mag dat niet meer. Omdat we dit jaar 25 jaar bestaan, wilde ik weer trakteren.' Met Yurtlife, de andere huurder van het pand, en het Monet Atelier financierde Bofi de schildering. Hij is 'superblij' met het resultaat. 11 OKTOBER

Plaquette verzetshelden

Het Gouwpark in Zaandam mag zich vanaf nu officieel verzetsheldenbuurt noemen. Vrijdag vindt de onthulling plaats van een plaquette ter ere van de acht Zaanse verzetsstrijders uit de Tweede Wereldoorlog naar wie de straten in de nieuwbouwwijk zijn vernoemd. De langgekoesterde wens van Sjefs Swolfs (86), zoon van een van de mannen, is daarmee vervuld. De speech van wethouder René Tuijn is bijna niet te verstaan door de harde wind en stromende regen. De opkomst tijdens de onthulling van de plaquette voor het Zaanse verzet in het Gouwpark is een stuk hoger dan verwacht. De partytent, die de organisatie in alle haast heeft laten neerzetten vanwege het slechte weer, puilt uit van de belangstellenden. Onder hen bevinden zich nazaten van de acht Zaankanters uit het verzet. De namen van Albert Huisman, Jacob Willemszoon, Cornelis Zwart en vijf andere verzetshelden maken al langer deel uit van het Zaanse stratenplan. Sinds kort hangt er ook een bordje dat hen gezamenlijk memoreert. De plaquette is te vinden op de kruising van het Albert Huismanpad en de Josephus Swolfsstraat. Deze twee Zaankanters stierven beiden in 1944 voor het

vuurpeloton van de Duitse bezetters. Ze trokken tijdens hun leven vaker samen op, vandaar de keuze om hun namen te verbinden aan twee straten in het Gouwpark die elkaar ontmoeten. Swolfs droeg onder meer bij aan het Nederlandse verzet door wapentuig weg te smokkelen bij zijn werk op de artilleriefabriek op het Hembrugterrein.

21 OKTOBER

Het Gouwpark en de plaquette die verwijst naar de Zaanse verzetshelden.

1 Noot van de redactie: De Willem Wolff-prijs dient ter ondersteuning en aanmoediging van kleine musea en lokale initiatieven op het terrein van de techniekgeschiedenis. Hij wordt sinds 2011 jaarlijks uitgereikt door de afdeling Geschiedenis der Techniek van het Koninklijk Instituut Van Ingenieurs (KIVI/GDT), de Stichting Historie der Techniek en de familie Wolff en bestaat uit een bedrag van € 2.000,- en een plaquette. De prijs is vernoemd naar de werktuigbouwkundig ingenieur Willem Wolff (1921-2009), bij leven onder andere voorzitter van de directie van Akzo Nederland, president van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (1984-1989) en medeoprichter en eerste voorzitter van de Stichting Historie der Techniek (1988-1994). (kivi.nl/willem-wolffprijs)

TEKST WIETSKE VAN SOEST

NIEUWS VAN TOEN

De nieuwe Zaanbrug

Wormerveer was donderdag 23 september 1926 geheel vervuld van de vernieuwing van de Zaanbrug. Deze kreeg een nieuwe, ruim dertien meter tellende balansklep met elektrische bediening. Een enorme drijvende bok van de firma Goedkoop uit Amsterdam bracht de poten van de bovenbouw aan, precies waar dat moest. Het rijvlak van de klep was even breed gemaakt als de brug. Voor het verkeer betekende de nieuwe brug een grote verbetering omdat de hinderlijke puntige klap van de oude brug was verdwenen. Machinefabriek en constructiebedrijf Klinkenberg uit Wormerveer leverde een prachtig stuk werk. ●

Het werk aan de bovenbouw van de nieuwe Zaanbrug wordt even onderbroken om te poseren voor de fotograaf. Rechts de drijvende bok van de firma Goedkoop, links politieagent Pompstra uit Wormerveer.

FOTO C.W. KOUW, GAZ 21_02347

Wij steunen
het Zaanse erfgoed

Notariskantoor
Ten Brinke

staphorsius
kunstgalerie en lijstenmakerij

J.J. Allanstraat 287b | 1551 RG Westzaan | www.staphorsius.nl

www.hooysschuur.nl

HELLINGMAN & ZN.
VOOR ELKE VORM VAN PERSONENVERVOER

edwin winkelaar
grafisch ontwerper bno
zaandijk • www.edwinwinkelaar.nl

Ankersmidplein 2 1506 CK Zaandam
T 075-6162421 info@nunc.nl www.nunc.nl

AGENDA

Een selectie van de erfgoedactiviteiten en klassieke concerten in het eerste kwartaal 2024.

ERFGOED

T/m 31 maart 2024

Zaans Museum: Fototentoonstelling *Stroom, de Zaan in beweging*. In 125 werken tonen de fotografen Bert Verhoeff en David Galjaard een spannend tijdsbeeld van een streek in ontwikkeling. Sociale woningbouw naast torenhoge silo's, badpakken rondom oude voedselafabrieken, recreatievaart tussen meterslange platbodems. Daarnaast portretteerden ze oude en nieuwe bewoners van de streek.

ZAANSMUSEUM.NL

Zondag 7 januari 15.00 uur

Bullekerk: Benefietconcert Nederlands Jeugd Strijkorkest voor de herbouw van het havenkantoor. Het NJSO komt op uitnodiging van stichting Havenkantoor

Zaandam naar de Bullekerk om daar een nieuwjaarsconcert te geven.

De stichting initieert de herbouw van het in 1963 gesloopte havenkantoor op de kop van de Wilhelminasluis naast het Zaantheater. BULLEKERK.NL

T/m januari 2024

Gemeentehuis Zaanstad:

Fototentoonstelling over de Molukse wijk in Wormerveer in de publiekshal van het gemeentehuis. ARCHIEF.ZAANSTAD.NL

Vrijdag 26 januari 8.30 tot 17.15 uur

Gemeentearchief Zaanstad: films uit de eigen collectie in de studiezaal. Bezoekers bepalen zelf of ze de hele dag blijven zitten, of een dagdeel, of slechts één specifieke film komen kijken. Programma vanaf medio januari op archief. ZAANSTAD.NL

Een van de gedigitaliseerde films van het gemeentearchief.

Aquarel van Piet Clijncx, 1952. GAZ12_00078

Zondag 28 januari 14.30 uur

Kooger Vermaning: Lezing Zaanstreek, hoe het was en is geworden van Will Evers. KOGERKERK.NL

Maandag 29 januari 14.00 uur

Buurtcentrum De Bovenkruier: Historisch Café Zaandam met presentatie over cacaoafabriek Het Zwarte Kalf door Toon Nugter. HISTORISCH-ZAANDAM.NL

Maandag 26 februari 14.00 uur

Buurtcentrum De Bovenkruier: Historisch Café Zaandam met presentatie over De Spoorbuurt door Dick Vermeulen (van de bakker in de Willemstraat). HISTORISCH-ZAANDAM.NL

Maandag 25 maart 14.00 uur

Buurtcentrum De Bovenkruier: Historisch Café Zaandam met presentatie van de Commissie Historie Zaanse Ziekenhuizen. HISTORISCH-ZAANDAM.NL

CONCERTEN

Zaterdag 6 januari 20.00 uur

MuziekHaven: Beethoven Minimized to the Max - Duo Pleyel. Duo Pleyel (Richard Egarr, piano en Alexandra Nepomnyashchaya, piano) spelen quatre-mains Beethovens symfonieën nr. 8 en 5. MUZIEKHAVEN.COM

Zondag 7 januari 11.00 uur

Kerk Krommeniedijk: Nieuwjaarskoffieconcert met Donna Musica. Henk-Jan Bosma (piano), Evelien Dubbeldam (cello) en Sandra Kox (viool) spelen een licht klassiek repertoire. KERKANKROMMENIEDIJK.NL

Zaterdag 13 januari 16.00 uur

Koogerkerk: koperensemble Friday Brass. Friday Brass is een semiprofessioneel ensemble, opgericht in 2020. Zij spelen een breed repertoire muziek op goed niveau, van klassiek tot bigband en pop-arrangementen, van musical en filmmuziek tot feestelijke walsen en polka's. Op het programma naast een aantal klassieke stukken ook lichtere werken. Muzikale leiding: meespelend lid Klaas Peereboom, musicus bij de Koninklijke Militaire Kapel Johan Willem Friso. KOGERKERK.NL/CONCERTEN

Ensemble Wishful Singing.

FOTO ANNE CLAIRE DE BREIJ

Zaterdag 27 januari 20.00 uur

Jisp: Concert bij Kaarslicht: Wishful Singing. Vijf zangeressen, die via muziek verbinding zoeken: dat is Wishful Singing. Vandaag zingen ze het programma In de gloria! Muziek die je dichter bij jezelf brengt, dat is de essentie van In de gloria! Klanken van troost en hoop geven een gevoel van meer verbinding met jezelf en met de mensen om je heen. CONCERTJISP.NL

Woensdag 31 januari 11.00 uur

Bullekerk: Koffieconcert van Wouter Harbers, piano met een Chopin verzoekprogramma. Volgens recensenten 'past deze muziek Wouter als een handschoen'. Omdat hij zelf maar moeilijk kan kiezen laat hij deze keer de keuze aan het publiek. Voor aanvang kunt u uw favoriet op een formulier opschrijven en het lot in de vorm van een grabbelton bepaalt wat Wouters Harbers speelt. BULLEKERK.NL

Donderdag 1 februari 20.15 uur

Zuidervermaning: Camerata Trajectina - Stalparts Italiaanse Reis. Overweldigende indrukken van zijn Italiëreis zou de Haagse Johannes Stalpart van der Wiele nooit meer van zich afschudden. Terug in Nederland koestert hij zijn meest dierbare souvenir. Zes madrigalenbundels met werk van onder meer Palestrina, Lassus en Monteverdi. Postuum verschijnen zijn eigen, Nederlandstalige versies van deze polyfone pareltjes. Met vijf

stemmen en vier instrumenten redt Camerata Trajectina deze sensationele barokke vondst van de vergetelheid.

ZUIDERVERMANING.NL

Zaterdag 3 februari 16.00 uur

Koogerkerk: Diana Johnston (zang) en Bas Westerhof (orgel). Een sprankelend programma met aria's van onder anderen Bach, Händel, Mozart, Saint-Saëns en Bizet. KOGERKERK.NL/CONCERTEN

Zaterdag 24 februari 20.00 uur

Jisp: Concert bij Kaarslicht: Utrecht String Quartet, al dertig jaar een van de gerenommeerde strijkkwartetten in Nederland. Hoewel uiteraard bedreven in het ijzeren repertoire gaan ze ook graag buiten de platgetreden paden met composities van bijvoorbeeld Tanejev en Glazunov. In Jisp spelen ze onder meer stukken van Van Bree, Martin en Beethoven. CONCERTJISP.NL

Wouter Harbers (piano) en Vincent Kusters (zang). FOTO AANGELEVERD

Woensdag 28 februari 11.00 uur

Bullekerk: Schubertiade met Vincent Kusters, bariton, en Wouter Harbers, piano. De bekende liederen komen langs, inclusief een spannende Erlkönig die Kusters bijna de adem beneemt. Aan het slot mag u meezingen. BULLEKERK.NL

Zaterdag 2 maart 16.00 uur

Koogerkerk: Zangkoor van het Apostolisch Genootschap onder leiding van Wim Vleeming en Bas Westerhof, orgel. KOGERKERK.NL/CONCERTEN

Zaterdag 23 maart 20.00 uur

Jisp: Concert bij Kaarslicht: Nicolas van Poucke, piano met topstukken

van de romanticus bij uitstek, Robert Schumann. CONCERTJISP.NL

Zondag 24 maart 14.30 uur

Kerk van Krommeniedijk: Blazersensemble Septentriones met een programma van klassieke, romantische en hedendaagse werken van onder anderen Beethoven, Jurriaan Andriessen en Edward Elgar. KERKANKROMMENIEDIJK.NL

Vocaal ensemble Cantus Lux Aeterna.

FOTO AANGELEVERD

Woensdag 27 maart 11.00 uur

Bullekerk: Passieconcert Via Dolorosa door Cantus Lux Aeterna en Wouter Harbers, piano. Passiemuziek: vrijwel iedere componist werkte eraan. Vandaag hoort u onder andere Mozarts aangrijpende *Lacrymosa* en bijvoorbeeld ook het eigentijdse *The Rose* van Amanda McBroom. BULLEKERK.NL

Deze agenda wordt in een vroeg stadium samengesteld. Controleer op de website van de betrokken organisatie of er geen wijzigingen zijn. De meest recente informatie staat ook op agenda-zaanstreek.nl.

Activiteiten voor het tweede kwartaal 2024 kunt u tot uiterlijk 15 februari a.s. melden bij hessel.kraaij@upc.nl ●

1.

2.

3.

4.

5.

6.

Gespecialiseerd in:

1. **renovatie**
2. **restauratie**
3. **funderingstechnieken**
4. **verbouwing**
5. **onderhoud**
6. **nieuwbouw**

T 020 688 11 41

Haparandaweg 9

1013 BD Amsterdam

info@selie.nl

www.selie.nl

lid van

